

Fazekas Magda

Életrajz

Fazekas Magda közepes termetű, ősz hajú, szelíd tekintetű, halk szavú asszony. Németországban él lányainál az 1990-es évek derekától, de egy-két évente visszajön Marosvásárhelyre, fölkeresi az itteni családi házat, nagyobbik lányával elmegy a hitközséghez, és ellátogat a temetőbe is. Szédervacsorán találkoztam vele, készségesen fölajánlotta, hogy mesél az életéről. Marosvásárhelyen egy tágas, emeletes ház van a család tulajdonában, a ház történetéről is mesélt. Stílusos, még a szülőktől és testvérektől örökölt bútorokkal van berendezve. A ház mögött hangulatos, sövényes, füves udvar található.

Az édesapám szülei Gyergyótölgyesen éltek

[Gyergyótölgyes – kisközség volt Csík vm.-ben, 1891-ben 2800 magyar és román, 1910-ben nagyközség 3900 magyar, román és német lakossal, a járási szolgabírói hivatal székhelye volt. Trianon után Romániához került, 1920-ban 3500 lakosa volt. – A szerk.]. Én 1920-ban születtem, és azt hiszem, hogy mikor már olyan korba jutottam, hogy kérdezősködhettem volna, nem tudom, miért, de valahogy nem kérdeztem soha. Nem emlékszem, hogy kérdeztem volna édesapámat az ő szüleiéről, mert valószínű, hogy már nem éltek. Az édesapám édesapját Struhl Paskelnek hívták. A nagyapámnak fűrésztelepe volt, fás volt, ezzel foglalkozott. Erdős vidéken éltek. Gyergyószárhegyen, ahol mi laktunk, mindig úgy szólították édesapámat, hogy Paskel úr. Édesapámat úgy hívták, hogy Struhl Arnold, és mégis a falusiak mindig úgy szólították, hogy Paskel úr. Nem tudom megmondani, hogy honnan vették a Paskel nevet, fogalmam sincs.

Édesapámnak is, hogyha jól emlékszem, hét testvére volt, mi is heten voltunk. Én kétszer voltam gyermekkoromban [Gyergyó]Tölgyesen, mert ott még élt az apámnak két testvére, de az édesapám testvérei sosem mondták, hogy menjünk a temetőbe. Hát azok meg kellett volna nekem mutassák, hogy hol vannak eltemetve a nagyszülők. De soha nem esett erről szó.

Azt hiszem, apám, Arnold volt a legidősebb. Az egyik fiútestvére Bernád bácsi volt. Struhl Bernád bácsi nagyon vallásos volt, szakállt viselt. Apám is viselt, de nem olyan nagyot, mint ő. Bernád bácsi abban az időben, amikor Monarchia volt, Debrecenbe költözött. Kereskedő volt, nem tudom, milyen kereskedő, mert sosem voltam Debrecenben. Nem tudom, hogy hívták a feleségét, volt két gyermeke, Andor és Nelli. Zsidó volt a felesége. Bernád bácsi minden évben visszajött Romániába, de csak ő jött, a családja nem. Valamennyi időt nálunk töltött és a testvéreinél, akik Romániában éltek. Úgymond, látogatóba jött. Nelli egy orvoshoz ment férjhez, és egy kislánya volt. Andor jogot végzett, de nem tudott a zsidótörvények miatt Magyarországon elhelyezkedni [lásd: zsidótörvények Magyarországon], és Franciaországba ment. Ő elmenekült. Nellit, Bernád bácsit és a feleségét deportálták. Andor Franciaországban az idegenlégióba ment, amikor elment

Magyarországról. Az idegenlégióval Afrikába került, és Szenegálban megismerkedett Szenegál kormányzójának a lányával. Összeházasodtak. A feleségét ugyanúgy hívták, mint a testvérét, Nellinek. Az ő életük érdekes sztori, egy egész regény.

Volt apámnak még egy fivére, azt Aiziknak hívták. Aizik bácsinak tragikus sorsa lehetett, nem tudjuk. Eltűnt. Sose derült ki. Valamilyen problémája lehetett, ilyen tudathasadásos betegsége, skizofrénia. Izsák bácsi elvált volt, volt neki is két gyereke, de pontosan nem tudom, hogy hol éltek. Ezek régebbi történetek, amikor én még gyermek voltam. És nem beszéltek róla, nem tudom, miért. Tabu téma volt a családban.

Volt egy Cecília nevű testvére is: Cecil néni. Cecil néninek a férjét Hirschnek hívták. Hirsch Herman. [Gyergyó]Tölgyesen jó módú családnak számítottak, egy nagyon szép, nagy kertes házban laktak. Arra emlékszem vissza most, hogy volt egy nagyon nagy gyümölcsöskertjük és rengeteg ribizlifa. És én úgy szerettem a ribizlit, máig nagyon szeretek szedegetni ribizlit. Cecil néni végtelenül szelíd teremtés volt. Gyermektelen házaspár voltak. Herman bácsi bűbajos ember volt. Emlékszem, hogy olyan jól éreztem magamat náluk. Cecíliának és a férjének nagy üzlete volt [Gyergyó]Tölgyesen. Az mindig úgy volt, hogy az üzlethelyiség a családi házban volt. Mindeniknek [a testvérek közül] saját háza volt. Cecíliáéknak szép nagy családi házuk volt. Komfort abban az időben nem létezett. Például olyasmi nem létezett, hogy vízvezeték, még olyan artézi kutak sem voltak abban az időben, a szabadban. Csak rendes kutak voltak, amikből úgy kellett felhúzni a vedret.

Apámnak a másik lánytestvére az Etelka. A férjét Löbl Arnoldnak hívták. Etelkáék is nagyon jó módúak voltak, két gyerekük volt, Hédi és Jenő. Hédike négy évvel fiatalabb volt, mint én, de sokat játszottunk együtt. És náluk is nagyon-nagyon jól éreztem magam, mert Etelka néni nagyon jól főzött, és finomakat ettünk nála, arra jól emlékszem. Rendkívül pedáns volt, olyan tisztaság volt, hogy nem is lehet azt elmondani, és nagyon-nagyon ügyes volt. Etelka pont ellentéte volt Cecil néninek, mert Etelka magas volt, és nem volt kövér egyáltalán, Cecil néni pedig alacsony volt és kövér. Na, ezt kell tudni a két lánytestvéréről. Etelkáék olyan jó módúak voltak, hogy zongorát vettek Hédikének. Azt hiszem, a faluban nem is volt másnak zongorája, csak nekik. Ez már Romániában volt, az 1930-as években lehetett, mert már tíz éves lehettem vagy ilyesmi.

De még van egy másik lánytestvére is, a Lina néni, aki Brassóban lakott. Lina néni férjét Izrael Jenőnek hívták. Nagyon gazdag emberek voltak. Lina néni már egyszer férjnél volt. Az első férjétől elvált, és másodszor ment férjhez Jenő bácsihoz. Volt két gyermekük, Edit és Laci, mind a kettő már meghalt. Edit volt a nagyobb, Laci volt a kisebbik. Lina néni minden évben eljött hozzánk, [Gyergyó]Szarhegyre, de azt is tudom, hogy az apám nem ment vele, csak Lina néni egyedül ment [Gyergyó]Tölgyesre, a sírhoz. És nem is emlegette, én nem emlékszem, hogy emlegette volna a szüleit. Még azt sem tudom megmondani, hogy nagyanyámat hogy hívták. Lehet, hogy furcsa, de ez így van. [A neveket különböző családi iratokból sikerült kideríteni. – A szerk.]

Róza néni férjét Majer Móricnak hívták. Nekik három gyerekük volt: Majer Jenő, Majer Marci és Majer Ibolya. Móric bácsi és Róza néni Gyergyószarhegyen lakott egy ideig, ahol mi is. Nagy üzletük volt. Úgy mondták ezekre az üzletekre, hogy szatócsboltok, mert minden volt bennük. Mivel ők vállalkozóbb szelleműek voltak, mint az apám, elköltöztek Brassóba. Az üzletet felszámolták akkor, mikor elköltöztek. Brassóban már nem tudom, mivel foglalkoztak. A két fiú meg a lány is fogtechnikát tanult, ha jól tudom. Jenőnek volt ott Brassóban rendelője, és az Ibolya csak mint technikus, mellette dolgozott. A Marci pedig Sepsiszentgyörgyre költözött, megnősült. Jenő nem

volt megnősülve, de Marci megnősült, és a feleségével Sepsiszentgyörgyön élt. Valószínűleg neki is volt ilyen fogászati rendelője ott, nem tudom ezt pontosan, mert én egyszer sem voltam náluk [Sepsi]Szentgyörgyön. De Jenőnél későbbben voltam párszor Brassóban.

Jakab volt a legkisebb a fiúk közül. Jakabnak nem tudok korábbi dolgairól sok mindent, csak a későbbiről. Vénlegény volt, későn nősült. Egy kicsit különc volt. Voltak ilyen bogarai, hogy nagyon kényes volt, mindent megtörölgetett például. A kockacukrot is megfújta, mielőtt betette a kávéba, és nagyon pedáns volt. Az volt a szokása, mivel neki nem volt üzlete, és idős volt, de még nem volt családja, mindig ment egyik testvérétől a másik testvéréhez. Így mindig kicsit vendégeskedett itt-ott. Későbbben aztán megnősült. Marosvásárhelyen laktak, a feleségének érdekes neve volt: Noszai Piroska. Deportálás után, ami maradt Jakab bácsi után, azt mi örököltük. Maradt egy ház és valami berendezés a házban.

Édesapám csak elemi iskolába járt. Egyik gyermek sem volt elmenve a faluból [tanulni]. Ott nevelkedtek, és abban az időben gimnáziumba nem küldték őket, mert ott ilyesmi nem volt. Talán hét osztályos volt az iskola abban az időben, később lett nyolc, úgy tudom, a kötelező elemi iskola [Fazekas Magda édesapja még az Osztrák–Magyar Monarchia idején született és járt elemi iskolába. A tankötelezettség az elemi vagy népiskola hat osztályára terjedt ki. Lásd: elemi iskola / népiskola. – A szerk.].

Az én édesapám katona volt az első világháborúban, mint katona be volt híva, de nem volt a fronton. Amikor volt az első világháború, akkor a családdal kimenekültek Budapestre [Ott született egy gyereke, Struhl Jenő, de aztán visszatértek. – A szerk.].

Szárhegyen [= Gyergyószárhegy] laktunk [Gyergyószárhegy – nagyközség volt Csík vm.-ben, 1891-ben 3600, 1910-ben 4800, túlnyomórészt magyar lakossal, akik agyagipart űztek mint háziipart. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. [Gyergyó]Szárhegy, Gyergyótölgyes is, Ditró is, ez mind egy völgy, ez mind Gyergyó[i medence] volt. Valószínű, hogy ezeknek a szárhegyieknek is volt erdőtulajdonuk, mert az én nagyapám a szárhegyiekkel kapcsolatban volt, és akkor azt mondták ezek a szárhegyiek, hogy mivel nincsen egy rendes bolt Szárhegyen, hát a nagyapámnak fiai vannak, és az egyik fiát legalább miért nem Szárhegyre küldi el, hogy csináljon ott üzletet. És így került az apám [Gyergyó]Tölgyesről Szárhegyre. Legénykorában nyitotta az üzletet, még mielőtt megnősült volna. Ötven évig volt Szárhegyen apámnak az üzlete. Ez az üzlet olyan volt, hogy nem csak fűszerkereskedés volt, hanem ruhaneműt is árultak. Mindenféle ruhaneműt, textilárut, méteráru is volt, készruhák is abban az időben. De nem az elején, amikor apám csinálta az üzletet, hanem úgy fokozatosan nagyobbított mindig.

Nem tudom, hová valósi volt az első felesége. Szüléskor halt meg. A kislányát Fridának keresztelték [Nyilván nem keresztelték meg, hanem a Frida nevet kapta. Lásd: névadás. – A szerk.], 1901-ben született. Mi úgy hívtuk mindig, hogy Friduska. Úgy öt éven belül újrَاهázasodott az édesapám. Friduskát édesanyám nevelte fel tulajdonképpen. Friduskának mindig, kicsi gyermek korától beteges természete volt.

Friduska fiatalon férjhez ment, így elkerült Szárhegyről. Egy fia született a házasságából, Mikinek, Miklósnak hívták a kicsi fiát. Hirsch Izidor volt a férje, marosvásárhelyi volt, de Brassóban laktak. Azt tudom, hogy hozománnyal ment férjhez. Izidornak volt [Maros]Vásárhelyen egy szép családi háza, nagyon-nagyon úri gyerek volt ez az Izidor, mást nem mondok róla, lehet, hogy

elkényeztetett fiú volt otthon, nem tudom. Mindenesetre ő, amikor volt a bécsi döntés [lásd: második bécsi döntés], akkor [Maros]Vásárhelyen volt, nem ment vissza Brassóba. Friduska a fiával, Mikivel Brassóban volt, ő életben maradt a gyerekekkel, Izidort pedig eldeportálták. Miki először fogtechnikát tanult. Nagy sportoló volt, tornászbajnok is volt. Egyszer gondolt egy nagyot, és feliratkozott az egyetemre, elvégezte, tornatanár lett belőle. Valamikor az 1970-es években Friduska a fiával kiment Izraelbe. Kint, Izraelben Miki már mint tornatanár működött, nyugdíjazásáig. Friduska nagyon sokat kínlódott [betegeskedett]. Kilencvennégy éves volt, mikor Izraelben meghalt.

Több mint való, hogy abban az időben a házasságok mindig közvetítéssel jöttek létre. Voltak akkor ilyen házasságközvetítők. Édesanyám nagyon fiatal volt, alig tizennyolc éves, amikor a nem édes mamája sürgette, hogy menjen férjhez. Nagyon hamar férjhez adták. Húsz év korkülönbség volt a mamám és az apám között. Gondolom, mindkét esküvő vallásos kellett legyen [lásd: házasság, esküvői szertartás], és volt hivatalos [azaz polgári esküvő] is.

A mamám édesapját, a Piatra Neamț-i nagyatát nem ismertem, nagyon korán meghalt [Piatra Neamț - város volt az Aranyos-Beszterce mellett (Neamț megye, Moldva), 1913-ban 19 000 lakossal, elsősorban a Kárpátokból leúsztatott fával kereskedtek. - A szerk.]. A mamámat Pascal Fanninak hívták, és nagyatátomat úgy hívták, hogy Michel Pascal. Ahogy nagypapámról mesélték, egy nagyon joviális ember volt. Gazdagok voltak, jó módban éltek. Gabona- és terménykereskedő volt, és exportőr, úgyhogy nem csak benn az országban kereskedett, hanem szállított külföldre is Piatra Neamț-ról. Elmesélte nekem a nővérem, Dórika, aki volt Piatra Neamț-on, hogy nagyon jó anyagi viszonyok között éltek. A mamám volt a legidősebb testvér. Az édesanyja meghalt, és akkor újránősült az édesapja. Az új feleségtől, a második házasságából született három gyerek: két fiú és egy lány. A az idősebbik fiút Izidornak hívták, a kisebbet Filipnek, a lányt pedig Catynak.

Édesanyám nem tudott egy szót sem magyarul. És egy ilyen környezetbe került, ahol senki nem tudott románul. Édesapám sem nagyon. Édesanyámnak nem lehetett könnyű beilleszkedni. Városi lány volt, és a Francia Intézetben tanult Galați-on [Galați - város volt a Duna mellett, a Szeret és Prut torkolata között, 1911-ben 66 200 lakossal, nagy kikötővel. A városban a „Les Soeurs de Sion” nevű rend tartott fenn zárdát és iskolát. A rendet 1843-ban alapította a francia, asszimilálódott zsidó családból származott Ratisbonne testvérpár. Az alapító eszméje a keresztény és zsidó vallás kölcsönös megismerése és az egymás hite iránti tisztelet elősegítése volt. - A szerk.], úgyhogy a mamám franciául tudott és románul, de nem tudott jiddisül. Apám nem beszélt más nyelveket, csak magyarul és jiddisül. Úgyhogy nem volt éppen olyan megfelelő házasság. De azért édesapám aktív férfi lehetett, akinek hét gyereke született egymás után. Mit mondjak? Szép volt a mamám...

Én egyetlenegyszer voltam édesanyámmal Piatra Neamț-on, de olyan kicsi gyerek voltam, arra nem tudok visszaemlékezni. Csak az maradt meg, hogy lovas kocsival mentünk. Akkor nem volt más utazási lehetőség, csak lovas kocsi, nem volt autó vagy vonat. A híd, ahogy mentünk keresztül, mesélte a mamám, majdnem beszakadt, csak hajszálon múlt, hogy nem estünk be a patakba. Még egy dolgot mesélt a mamám - abban az időben úgy látszik, már volt ott mozi -, mondta, hogy elvitt a moziba, némafilm volt. És én állandóan kérdeztem, hogy „Mama, mit mond?”. Zavartam a közönséget. Ezen kívül anyám nem sokat mesélt. A Monarchiában úgy volt, hogy nem volt határ, lehetett utazni külföldre is, akárhova mehettek. Mesélte édesanyám, hogy mentek fürdőre, nem kellett útlevél. Azután már megváltozott a helyzet, mert mikor Erdélyből

Románia lett [lásd: trianoni békeszerződés], nem mehettek csak úgy.

Édesanyám unokatestvérét, aki Galați-on élt, úgy hívták, hogy Amelie, a férjét pedig Isak Katznak. Exportőr volt Galați-on, nagyon gazdagok voltak, egy utcásor ház volt a sajátjuk. Amelie az édesanyja részéről volt unokatestvére édesanyámnak, ezt tudom biztosan. Amikor elvitt a mamám Amelie-ékhez, és bevitt a szalonba, hát én, a szárhegyi leányka, elképedtem, hogy hogy néz ki egy gazdag ember lakása. Bennem csak ez a szalon maradt meg, hogy nagy volt. Elképesztő volt. Egy falusi házhoz képest egy ilyen szalon – mert nem volt nekem mikor és hol lássak hasonlót – nagyon-nagyon nagy volt. Csak arra emlékszem, hogy a szőnyegek nagyon nagyok voltak. Amelie egy olyan finom jelenség volt, még a neve is olyan szép volt, azóta is mindig szeretem ezt a nevet. A férje alacsonyabb volt, mint ő. Ez a nagynéném akart engem örökbe venni. Nem volt gyerekük. De mamámék nem akarták, hogy elmenjek otthonról. Aztán Amelie egy másik testvérének a lányát vette oda, Clarisse-nak hívták, és akkor már nem volt aktuális, hogy ott maradjak. Azt tudom, hogy Amelie nagyon el volt keseredve, mert ez a Clarisse, akit örökbe vettek, beteg volt.

A legnagyobbik nővérem, Dóra Galați-on volt egyszer Amelie-éknél egy egész télen át. Mindig mesélte, hogy milyen felejthetetlen idő volt az neki, amit ott töltött, mert nekik nagy társaságuk volt. És ebbe a társaságba bevezették a nővéremet, és egész télen bálozás volt, egyik helyről a másikra mentek szórakozni. Csak szórakozásból állt az életük. Még a purimi bált is ott töltötte a nővérem Amelie-nél. Mesélte, hogy jelmezbe öltöztek Purimkor. Ő a nagybácsinak, Amelie férjének a szmokingját vette fel. A nagybácsi kis növésű volt, és a nővérem sem volt magas, és pont jó volt neki a ruhája. Volt ott egy barátnője, Szilviának hívták, akivel azután a barátság olyan mély barátsággá alakult, hogy levelezett vele hosszú-hosszú ideig. Különben ennek a nővéremnek csodálatos írása volt, mint a gyöngyszem, olyanok voltak a betűi. Mindig csodáltam, elolvastam egy-egy levelét, és nagyon szépen fogalmazott. Azt is mondtuk neki mindig, hogy tulajdonképpen ő író kellett volna legyen, amilyen fantáziája volt. De nem tudott egyetemre menni, nem volt lehetőség rá.

Galați-on franciául és románul beszéltek. Én nem nagyon tudtam románul. A mamám, mivelhogy piatrai volt, tudott franciául, de nem franciául beszéltek, hanem románul. Dórika tudott franciául, de nem olyan jól. Ő Kolozsváron járt, Antal Márknak volt ott egy iskolája, a Tarbut Zsidó Líceum [lásd: Kolozsvári Tarbut Zsidó Líceum]. Nem tudom, hogy a Tarbutban milyen nyelvek voltak kötelezők, de Dórika önszorgalomból tanult nyelveket. Angolul is tudott, franciául is tudott. Szilvia is nagyon művelt lány volt, akivel barátkozott. Románul leveleződtek. Szilvia aztán elment Csernovicba, nem tudom, hogy férjénél volt-e vagy sem.

Izidor, a mamám egyik féltestvére Bukarestben élt. Két fia volt, Felix és Mihai. Nem tudom, Izidor mivel foglalkozott, de azt tudom, hogy Izunak – úgy becéztük, hogy Izu – a nagyobbik fia, Felix nagyon okos fiú volt, és három egyetemet végzett. Jogot, matematikát és testnevelést tanult. Végül nagy sportember lett, edző is volt. Nagyon okos és szellemes, rendkívül vicces ember. Még él Izraelben, úgyhogy tartjuk a kapcsolatot, telefonon is beszélgetünk. Felixnek most, szeptemberben [2007-ben] lesz a nyolcvanadik születésnapja. Mihai pedig színészetet végzett, de nem mint színész működött Bukarestben, hanem mint rendező. A felesége pszichológus. Őket is Pascalnak hívták. Mihaiéknak nem volt gyermekük, Felixéknak sem. Felix felesége kémikus volt. Izu Bukarestben halt meg, azt tudom. Amikor Dórikával Izraelben voltunk, a Pascal családból találkoztunk Mihaijal. Akkor Felixék még Bukarestben laktak.

Catynál volt valami probléma. Nem tudok sokat róla. Ő Piatrán élt az édesapjával. Filip Dorohoiban élt, neki egy lánya volt. Nem tudom, hogy Dorohoiban halt-e meg, vagy kivándorolt, de azt tudom, hogy a lánya Izraelbe ment.

Egy dolog biztos, hogy apám nagyon féltékeny volt, és mindig félt, hogy a mamám megcsalja. Hát erről szó sem volt, de a mamámnak mindenki [udvarolt], az biztos. Eredetileg, lány korában vörös haja volt. Na de gondolta, hogy falun egy ilyen vörös haj feltűnő. Hogy Szárhegyen hogy volt alkalma megfesteni a haját feketére, nem tudom, de én már mamámat csak fekete hajjal ismertem, mindig gyönyörű szépen fésülködött. A mamámnál soha nem létezett az, hogy valaki őt meglássa nem szépen megfésülve. Fodrásznál nem volt, én nem is tudom, hogy is tudta megfesteni. Az unokáim – a lányom két lánya – mindketten vörös hajúak, azok örökölték tőle. Nem az én gyermekeim örökölték a vörös haját, hanem a két unokám. Mind a kettő egyformán vörös hajú. Azt mondja a kicsi unokám, hogy ő azt veszi észre, hogy ő is hasonlít a nagymamára. Hogy gyermekszemmel milyen volt a mamám, arra nem tudok visszaemlékezni, csak azt tudom, hogy felnőtt szemmel még mindig szép volt.

Mi szintén heten voltunk testvérek, volt még egy féltestvérem is, Friduska, apám első házasságából, és mi heten a második házasságából. Jóska bátyám 1907-ben született, akkor Friduska hat éves volt.

Szárhegyen szép nagy kertes házunk volt. Elöl volt a bolt, és hátul laktunk. Volt egy szép nappali szoba, a nappali szobából nyílt az ebédlő, és az ebédlőből a hálószoza. És a nappali és a konyha között volt még egy szoba, amelyiknek nem volt direkt ablaka, csak egy üveges ajtó nyílt egy nagy üveges verandára. Onnan kapta a világítást, mert a többi ajtók nem voltak üvegesek, sem a konyha felől, sem a nappali szoba felől nem jött fény. Fürdőszoba, komfort semmi.

A mosakodást úgy oldottuk meg, hogy két szomszédból hordtuk a vizet. Az egyik szomszédtól, amelyik közelebb volt, a kút vizét nem lehetett használni csak mosakodásra. A másik szomszédból hordtuk azt a vizet, amit főzésre használtunk, meg ivásra. Kútvíz volt, nagyon finom, hideg volt és tiszta. A mosást úgy oldottuk meg, hogy hordtunk jó sok vizet, volt egy olyan nagy edény, amit meg lehetett tölteni, és volt egy asszony, aki – azt hiszem – egyszer egy hónapban jött, és az összegyűjtött szennyes ruhát kimosta. Teknőben mosta, fából volt a teknő csinálva. Előző nap beáztattuk a ruhát, és amikor jött, akkor reggel elkezdett mosni, hát persze egy napig mosott. A mosóasszony, Anna néni, emlékszem a nevére, egy idős székely asszony volt. Megmondom őszintén, hogy mindig sajnáltam szegény Anna nénit, hogy hogy tud annyi ruhát kimosni egy nap. Mert eléggé sok összegyűlt. Én mindig segítettem neki, mikor már nagyobbacska voltam.

Akkor még úgy volt, abban az időben, hogy a fehér ruhát, az ágyneműt – mert csak fehér ágynemű volt akkor, nem volt színes – egy nagy mosófazékban kifőztük a konyhai kályhán. Más mosószer nem volt akkor, csak mosószóda. Utána pedig a patakon kitisztáltuk. A ház előtt is és az utca másik felén is patak volt. Elég gyorsan folyt a víz, csináltunk egy nagyobb bemélyedést a patakba – úgy mondtuk ott Szárhegyen, hogy gübő –, hogy a ruhát benne ki lehessen rázni, és minthogy folyóvíz volt, állandóan cserélődött a víz. Hófehér tisztára lehetett a ruhát mosni.

Utána pedig kékítettük és keményítettük a ruhát. Úgy hívták, hogy „kékítő ultramarin”, ilyen kis üvegekben árulták. Az asszony tett vizet a teknőbe, belecsepegtette az ultramarin kékítőt, és beöntötte a keményítőt, amit előzőleg feloldottunk. A keményítő darabokban volt, nem porban.

Biztosan az édesapám boltjában is lehetett kapni. Érdekes formájú darabok voltak a keményítők. Összevegyítettük a kékítőt, a keményítőt, a vizet, és lett egy olyan világosabb kék víz, és abba belemártogattuk a fehér ruhát, az ágyneműt meg az abroszokat. Csak fehér abroszt használtunk az étkezéshez abban az időben, mert akkor csak az volt. Akkor azt kicsavartuk, és teregettük a padlásokra, ahová nagyon nehéz volt felmenni a ruháskosárral, mert meredek lépcső vezetett fel. Főleg az volt a legnehezebb, mert tettem egyik lépcsőről a másikra a ruhát, és amikor eljutottam odáig – már előzőleg kinyitottam a padlást, hogy mikor odaérek, tudjam a kosarat egyenesen betenni –, és utána beléptem én is a padlásra. Kihúzott drótok voltak a padlásokra, és oda teregettem a ruhát. Emlékszem, hogy amikor már nagyobbacska voltam, leginkább én vittem a ruhát a padlásra (mint a József Attila mamája).

Ahonnán a jó vizet hoztuk, az ivóvizet, ott a jegyző lakott, még arra is emlékszem, hogy Zakariás Jenőnek hívták, és a felesége rendkívül antiszemita volt. Lenézett minket, „a zsidóék” – csak úgy beszélt rólunk. A szemben lévő szomszédokat, akik előtt az a patak folyt, ahol a ruhát öblítettük, azokat Bartiséknak hívták. Bartis Ignác volt a férfi. Végtelenül rendes emberek voltak, akármikor mehettünk oda vízért, soha sem éreztük azt, hogy zavarjuk. Mindig azt mondták, hogy minél többet merjük a kutat, annál jobb a víz. Így oldottuk meg mi a mosakodást. Más lehetőség nem volt, mint hogy megmosakodtál derékig. Csak a konyhában lehetett mosakodni, a táliban. És hogyha már akartál volna, mondjuk, fürödni, akkor a mosóteknőben lehetett fürödni.

Abban az időben ilyeneket lehetett nálunk az üzletben kapni, mint például szentjánoskenyeret. A gyermekek odavoltak érte. Én láttam szentjánoskenyerfát Izraelben. Persze nem láttam rajta szentjánoskenyeret, ami ilyen hosszukó volt, és kemény volt belül, de ha beleharaptál, akkor belül olyan, mint a méz, egy olyan massa volt, és egy kicsi mag. Hogy ez honnan jött, azt nem tudom, de zsákszámra jött, zsákban [A Földközi-tengermellék keleti felében elterjedt vadon növény, az örökzöld szentjánoskenyerfa (ceratonia) hüvelyes termése sok nádcukrot tartalmaz, ember és állat egyaránt eszi. A háború előtt édességgéként fogyasztották a szegényebb gyerekek. – A szerk.]. Abban az időben a kávé is így jött, jutazsákokban [A juta nevű, Keleten honos növény rostjából készült a jutazsák. – A szerk.], és a füge is. Arra most már nem tudok emlékezni, hogy édesapám tulajdonképpen honnan szerezte be az árut. Mert úgy volt, hogy az üzletnek volt a fűszerrészlege, és volt a textilrészleg, ahol méteráru volt. Nagy volt az üzlethelyiség. Mindenféle fűszeráru volt nálunk.

Az üzletben a polcoknak voltak kis rekeszei, és ezekben a rekeszekben volt például a dió, a füge, megint másikon a kávé. A kávé nem fogyott nagyon, mert ott nem volt rá vevő. Azt hiszem, csak mi ittunk a faluban kávé, a mamám pergelte [pörkölte] a kávé, és olyan jó illat volt. De én soha nem ittam kávé, nagy koromig nem ittam. Mamám tanulta otthonról, úgy volt megszokva, tatám részéről nem volt úgy szokás, hogy kávézzanak. Mamám volt a regáti, ő kávézott egyedül.

Nem voltak zsidó szomszédaink, sok zsidó család nem volt ott a környéken. Apámnak a testvére, Róza néni a férjével és a gyerekeivel szintén Szárhegyen lakott, ugyancsak kereskedők voltak, de nem a szomszédban voltak, hanem a falunak egy másik részében.

Szárhegyen egy fűrészgyár volt, aminek a tulajdonosa nem lakott Szárhegyen, csak a gyár volt ott. A tulajdonos Gyergyószentmiklóson lakott. Úgy hívták a gyárost, hogy Székely, a társát meg Margitainak. „Székely és Margitai” – ez volt a fűrészgyár neve. És ott dolgoztak zsidó családok, akik Máramarosból jöttek oda. Ott is lakott az egész család, a férfiak csak a gyárban dolgoztak, és abból

éltek. Szegény emberek voltak, el lehet képzelni. Nálunk vásároltak az üzletben, hitelbe, mindig csak fizetéskor fizettek. Volt egy könyv, úgy hívta apám, kontós könyv. És ebbe a kontós könyvbe írta be a vásárlást, és fizetéskor fizettek. Ez teljesen bizalom kérdése volt. A munkás tudta biztosan, hogy csak annyit fog fizetni, amennyit vásárolt. Lisztet is árult az édesapám, volt még konkurenciája is, de apám azzal tudott többet eladni, hogy mindig bánáti lisztet árult. Lehetett venni lisztet Szászrégenben is, mert ott is volt egy malom. De az nem a bánáti gabonából készült liszt volt, minőségi különbség volt. Apám mindig valamivel olcsóbban adta a lisztet, úgyhogy jöttek, nagyon jöttek, a liszt minősége is jobb volt, és az ár is kedvezőbb volt. Ez így volt akkor.

Sok gyerek volt ezeknél a gyári munkásoknál, legalább három vagy négy. A lányokkal nem nagyon barátkoztunk, csak a fiútestvéremnek volt ezek közül a fiúk közül barátja. Andor, az öcsém játszott ezekkel a gyerekekkel. Ez olyankor volt, amikor otthon volt vakáción.

A házban nem volt más, csak petróleumlámpa, azzal világítottunk. De egyedül nekünk volt a faluban egy úgynevezett Aladdin-lámpánk, ami száz gyertyafény világítással volt egyenlő. Így mondták a szüleim, hogy száz gyertya fénye van ennek a lámpának. Ez a lámpa, ha meggyújtották, legtöbbször a nappali szobában égett. És olyan fénye volt, hogy ha nem húzták el a rolettát este, akkor kivilágított az utcára. A lámpa nagyon szép volt, nem porcelánból, hanem fémből volt. Valószínű, hogy ez is petróleumlámpa lehetett, csak volt egy olyan része, amit rá kellett helyezni. Azt mondták arra, amit rátettek, hogy olyan vékony, érzékeny valami, hogyha nem jártál vele óvatosan, összeroppan. Úgy nevezték, hogy harisnya, amit rátettek [Valószínűleg gázlámpáról van szó. A 18. század végén állítottak elő először kőszénből világítógázt (légszeszt). Később kőszén helyett olajból is állítottak elő világítógázt. A gáz ún. gázharisnyákban eléggé árasztott fényt. A gázvilágítást – elsősorban persze a városi lakásokban – a 20. század elején kezdte fölváltani a villanyvilágítás. – A szerk.]. És amikor meggyújtottad a lámpát, az adta azt a nagy fényt. És persze nem olyan volt, mint a villanykörte, amit olyan sokáig lehet használni, amíg kiég. Ez, miután már használtad, elhasználódott, és összeesett. Ezért nem mindig gyújtottuk meg, hogy ne menjen tönkre. Inkább ritkábban, vagy ha vendég volt, vagy ünnep volt. Persze hogy gyertyákat is gyújtogattunk ünnepkor, és rendes petróleumlámpát is használtunk.

Bükkfával fűtöttünk. Fenyőfát nem nagyon vettünk. A fát mindig édesapám hozta. Volt, akitől lehetett bérelni lovas kocsit, és azzal átment a szomszéd faluba. Gyergyószárhegyet több falu környékezi: Gyergyóalfalu, Gyergyócsomafalva egyik felé, és a másik felé Gyergyóditró meg [Gyergyó]Tölgyes [Gyergyótölgyes 41 km-re fekszik Gyergyószárhegytől, tehát nem teljesen a közvetlen közelében. – A szerk.]. És úgy tudom, kilenc községből áll ez a Gyergyói-medence [A Gyergyói-medence Hargita megyében fekszik, a Maros felső folyásánál, a Görgényi-havasok és a Gyergyói-havasok között, az egyik leghidegebb hely Erdélyben. Települései: Gyergyószentmiklós, Gyergyóditró, Gyergyóremete, Gyergyószárhegy, Gyergyóalfalu, Gyergyóújfalú, Gyergyócsomafalva, Vasláb, Kilyénfalva, Tekerőpatak és Marosfő. – A szerk.]. Apámnak addig a faluig kellett menni, amíg megtalálta a megfelelő fát. Mert az nem volt mindegy, hogy milyen fát veszel, mert ha bogos a fa, nem hasad úgy, ahogy kell. Megvettük a fát, ölbe. Az öl egy mérték: két méter erre, két méter felfele [A Magyar Értelmezőszótár szerint az öl a tüzelőnek való hasábfából 4 m3. – A szerk.]. Nem tudom, hány öl fát vett apám. Itthon fogadott egy favágót, cirkulának [körfűrész] hívták akkor azt a gépet, és az felvágta darabokra a fát. Aztán mi felhasogattuk. Még én is tudtam fát hasogatni jó éles fejszével. A színbe beraktuk szépen a felvágott fákat, és azután egyenként szedtük ki onnan, és vágtuk aprófára, majd behordtuk a lakásba. Minden szobában volt

egy fásláda a kályha mellett, azt megtöltöttük, és onnan fűtöttünk. Vettünk azért egy kevés fenyőfát is, de fűtésre csak bükkfát vettünk, és a konyhai kályhába főzéshez fenyőfát.

Minden szobában öntött[vas] kályha volt, a konyhában olyan falusi, két karikás, leres [sütős] kályha [sparhelt] volt, nem nagy. Az a régi kályha sok éves volt, és szerettünk volna egy újat. Csináltattunk is újat a deportálás előtt Gyergyószentmiklóson egy kályhásnál, és kicseréltük azt a régi kályhánkat a konyhából egy szuper kályhára; két lerje [sütője] és négy melegítője volt. Nagyon nagy és nagyon vagány kályha volt, de csak nagyon rövid ideig használtuk, mert aztán jöttek a bajok.

A hálószoza világos sárga volt, az akkori szokásos két nagy szekrény volt benne. Volt két ágy egymás mellett, és volt egy toalett-tükör, fiókos, nagyon szép volt. Az ágyterítő nagyon szép volt. Mamám gyönyörűen horgolt csipkét, és az ágyterítő közepén volt egy csipkebetét és sok fodor. A függönyök ugyanolyan csipkebetétesek voltak, mint az ágyterítő. Középen volt egy nagy szárnyas ajtó, amelyik kivezetett a hálósobából, és volt egy külön bejárat, egy dupla ajtó az udvar felé. És az ajtó fölött volt a drapéria ugyanúgy, de csak fodorral, mert oda nem tudott csipkét tenni. Mamám rengeteg csipkét, nagyon szép kézimunkákat csinált. Nemcsak csipkét, hanem gyönyörű perzsaszőnyeget is készített otthon. Rendes perzsaszőnyeget, mert az eredeti perzsa minta megvolt, és a mamám ezt meg tudta csinálni otthon. Összekötő szőnyegnek lehetett használni. Egy ilyen perzsánk volt, kézi perzsa, amit a mamám csinált. És kelimet [kilimet] csinált falvédőnek, rojtos kelim falvédőt. A kelim is egy nagyon értékes kézimunka [A kelim / kilim mintázat a torontálihoz hasonlít. – A szerk.], és ez is nagy. Én nem tudtam megtanulni, nekem nem volt semmi érzésem a varráshoz. Mamám hihetetlenül sokat kézimunkázott, amellet, hogy annyi gyermek volt. Nem mamámék aludtak a hálósobában, hanem a gyermekek. A mamámék ott aludtak mindig a középső szobában.

Az ebédlőben a székek hajlított lábakkal voltak, bordó kárpittal. Hat szék volt, és az ebédlőasztal. Volt még egy kisasztalka két karosszékkal. Ott volt a vitrin, nálunk nem volt divat a csecsebecse, nipp, csak ezüst vagy kristály volt benne. Egy gyertyatartó, nyolcágú hanuka gyertyatartó [hanukija], ezüstből volt, és megvolt a nyolc gyertyának a helye. Valami dombormű volt a hátán. Tál is volt a vitrinben, meg két másik ezüst gyertyatartó. Az ebédlőben ott volt még a komód. Volt patefonunk [régi típusú gramofon], sok lemezünk, inkább operaáriákat hallgattunk.

A nappali szobában volt egy nagyon szép dívány, piros plüss. De nem csak egyszerű dívány volt, hogy csak egy háta volt, hanem volt fa része is, még oldalt is. Volt még ott egy tükrös szekrény, és ott is asztal, székek. A másikon, abban a sötét szobában volt egy nagy-nagy ebédlőkredenc. Valami nagyon sötét fából volt. És abban az ebédlőkredencben voltak az összes porcelánok, amiket használtunk mindennap.

A pészahi edényeket egy ládában tartottuk külön, a padlásan. Húsvétkor felmentünk a padlásra, és a ládából kiszedve a becsomagolt porcelánokat, összeszedtük, egy kosárba tettük, és lehoztuk. És miután vége volt a húsvétnak, visszavittük. Jaj, azok nagyon szépek voltak. Volt egy csésze, amiből csak egy volt. Az valami nagyon szép volt. Mindenik gyerek abból akart inni. Akkor kisebbek voltunk, hát a nagyok nem csináltak cirkuszt. Azért a csuporért, emlékszem, az öcsémrel vitatkoztunk: „én akarom”, „én akarom a csészét”. Mindenesetre nagyon szépek voltak az edények, mert újak voltak. Minden évben egyszer használtuk őket. Azok nem voltak elhasznált edények, szépek voltak nagyon. Arra emlékszem, hogy inkább világos színűek voltak. Biztos

poharak is voltak, húsvéti poharak.

Apám szigorúan megtartotta a Pészah és a széder hagyományt. Egy dolog van most is előttem, ahogy apám egymásra rakta a maceszt, és le volt takarva a macesztakaróval. A macesztakaró szép hímzett volt [Szédereste három, kendővel külön-külön betakart macesz van a széderadó családfő előtt (a három macesz Izrael három részét jelképezi: Kohént, azaz Áron ivadékait, Lévi leszármazottait és Jiszráélt, azaz Izrael többi gyermekét). – A szerk.]. Kétféle eszcájgunk volt: alpakka [Az alpakka vagy kínaezüst réz, nikkal és cink ezüstfehér ötvözet. – A szerk.], és volt ezüst, de nem volt külön húsvéti eszcájgunk. Csináltak egy gödröt kint az udvaron, és ide betették az eszcájgot, és kóserolták, rátöltötték a forró, lobogó vizet. Aztán ebből a forró gödörből kiszedtük, és akkor az már használható volt az ünnepeken is.

Szép nagy udvar volt ott Szárhegyen, mamám imádta a virágokat és a kertet. Meggyesről jött egy kertész, és mint ahogy a parkot csinálják, megcsinálta a virágoskertet: a közepén volt egy nagy kerek grupp, a közepében egy tuja volt. A gyepp szélén párkány volt, és ezekbe a párkányokba voltak ültetve a rózsafák. És közben kavics a szárhegyi bányából. Nagyon szép volt. Ez volt elől, és hátrafele volt a zöldségeskert, egy fakerítéssel volt elkerítve. El volt ugyanúgy kerítve egy jó nagy udvar, ahol majorságokat tartottunk. Főleg kétféle majorságot tartottunk, csirkéket és rucákat. Mindig otthon költöttek ki a tyúkok. Nekem a legnagyobb élmény volt, mikor keltek ki a kicsi csirkék. Akkor ott ültem végig, amíg egy kicsi csirke kibújt a tojásból, hát ez nagyon szép élmény. Apám nagyon szerette ezeket gondozni. Reggel korán mindig ő volt az első, aki felkelt, elmondta az imáját, utána kiment, és kiengedte a csirkéket, mert volt olyan ketrecük, ahová be voltak zárva. Emeletes ketrec volt, a csirkéknek volt egy létrájuk, amin fel tudtak menni a felső ketrecbe, mert ott volt az ő alvó helyük. Lent voltak a rucák, mert azok nem tudtak felmenni. Mivel előttünk patak volt, a rucák mindig tudták, hogy ha a kaput kinyitjuk, akkor ki lehet menni, végig lehet menni a ház mellett a patakra, és a kicsi rucák, miután kinyaralták magukat, visszajöttek. Nem kellett őket hajtani se ki, se be.

Mindig házi majorságot ettünk, de a tyúkokat nem. Valamelyik falusi háznál vett mindig egy-egy tyúkot hétvégén, mert ami otthon volt, azt nem vágtuk le. A mamám mindig elment a faluba, és a tyúkokat a sakternél vágatta le. A házi tyúkokat sajnáltuk, mert tojtak, és akkor volt mindig friss házi tojás. Egy idő után biztos, hogy levágtuk, csak hogy mindig nagyon sajnáltuk azokat a tyúkokat. A csirkékkel még nem volt probléma, de a tyúkokat már nem engedték ki, mindig csak benn voltak az ő udvarukban, mert elpiszkították a járdát, a bejáratot.

Én is jártam a sakterhez. Mindig volt szolgálgó, de a sakterhez nem lehetett elküldeni egyedül, mert féltek. Az egy olyan látvány, amit nem éppen üdítő dolog látni. Én nem néztem oda, csak akkor, amikor már jött, és hozta. Én kinn megvártam. A sakter nem lakott ott. Egy olyan kis faépítmény volt, és aztán úgy volt, ha jól emlékszem, hogy amikor elvágta, ott egy olyan gödörféle volt, ahol ő dolgozott, és a vér abba folyt. És azt hiszem, hogy ott víz is kellett legyen. Minden héten vágattunk le valami majorságot, csütörtökön levágtunk, hogy pénteken lehessen főzni belőle. Nem volt jégszekrény, csak pince. Nekünk a ház alatt pince volt, és ott nagyon hűvös volt. Egy-két napig lehetett tartani ott a húst.

Több ideig is szolgált egy-egy ilyen lányka – a szomszéd helységekből voltak, de volt olyan is, aki helyből volt –, de annyit loptak, hogy nagyon. Mindenesetre megelégette apám ezeket a szárhegyi lányokat, és akkor máshonnan jöttek. A szüleim elmentek, és kerestek szolgálólányt. Megfogadták

a szülőktől, megbeszélték, hogy mennyi bért fognak fizetni, és akkor elhozták a leánykát. Egyszerre egy szolgálólány volt. Volt egy olyan édes lányka, lehetett olyan tizenöt éves – ilyen korban adták oda ezek a falusiak szolgálni, hogy egy kicsit tanuljanak. Abban az időben nem iskolába, egyetemre jártak, mint most, hanem odaadták, hogy tanuljon a zsidóknál egy kicsit főzni, legyen fogalma valamiről. Egy szombati napon jött hozzánk egy öregebb munkás, aki a gyárban dolgozott, szakálla volt. Mikor meglátta ez a lányka, hogy jött oda hozzánk ez az öreg – nem is tudom, miért jött, lehet, hogy kért pénzt, vagy mit tudom én –, nem mondott semmit, reggel hűlt helye volt, összepakolt, és hazament gyalog. A szülei hozták el szekérrel, és gyalog hazament, mikor meglátta ezt az öreg zsidót. Kétségtelenül megijedt. Úgy elment, hogy nem szólt semmit, csak összepakolt. Úgy jöttek ezek a leánykák, egy nagyobb kendőbe volt betéve a kicsi holmija, amit hozott, össze volt kötve, ez volt az ő csomagja, nem több. És a cipő, ami a lábán volt. Megijedt, ki tudja, milyen mesékkel tartották abban az időben. Gondolta magában, hogy a zsidó nem tudom, mit csinál neki. Voltak a vérvádak [lásd: tisztaeszlári vérvádper], amiket a zsidók ellen terjesztettek, hát ennek a leánykának is biztos otthon teletömték a fejét, hogy húsvétra a zsidó a keresztény vérrel süti a maceszt. Ilyeneket terjesztettek.

A családuknak nem volt túl vallásos. Apám a vallásról nem is sokat beszélt, és mivel egy igazán magyar, székely községben éltünk, úgy mi is valahogy asszimilálódtunk, nem voltunk olyan vallásosak, egyedül az apám. Mamám már nem, ő megette volna történetesen a tréflit is. De nem nagyon került rá sor, kóser háztartást vezettünk.

Péntek este volt bárhesz. A mamám pénteken húslevest főzött, este húslevest ettük. A húslevesbe vékony laskát [metéltet] tett. De még mást is csinált mamám. Nem tyúkból, hanem rucából csinált egy olyan különleges ételt, ami regáti, nem erdélyi étel volt, és akkor péntek este abból vacsoráztunk. A ruca aprólékából készült, ez egy becsinált leves volt. A szószt a mamám egy nagyon világos rántásból csinálta, a szószban citromkarikák voltak és mazsola. Szombaton sült volt, a tyúk egy részéből sültet csinált a mamám. A krumplit már megfőztük pénteken héjában, és szombaton csak megmelegítettük a cikkekbe vágott krumplit, és beletettük a tyúksült szószába. Az nagyon-nagyon finom volt. És volt savanyúság, akkor is biztosan uborka volt. Mert mamám, emlékszem, nagy üvegbe tett el mindig, de nem ecetes uborka volt az, hanem „vizes uborka”. Évike, a lányom mondja, hogy azt az ízt, azt a vizes uborkát soha többet nem találta sehol sem, mert nincs.

A vizes uborkát úgy kellett csinálni, hogy betetted az uborkákat üvegbe, alulra tettél meggyfalevelet, kaprot, csombort [borsfű, borsikafű] és tormát. Akkor tetted az uborkát, sót, megízésítetted. Én az uborkát nem lefektetve tettem, mindig felállítva tettem úgy sorban egymás mellé, egészen megtöltöttem, és akkor jött rá megint a csombor, kapor, torma, és úgy megtöltöttem az üveget, és díszítésnek tettem karikára vágott murkot [sárgarépat] cikkcakkozva. Nagyon jól nézett ki. Azokat a felállított uborkákat mindig úgy válogattuk, hogy egyformák legyenek. Felül is volt meggyfalevél. Felfőztem a vizet, tettem bele szemes borsot, az üveg alá széles élű kést, és akkor a forró vizet ráöntöttem. Másnap, mikor kihűlt, újra leszűrtem. Újra felfőztem a vizet, újra leforráztam, és akkor rögtön dupla celofánnal lekötöttem. Ez az uborkalé akkor szép tiszta volt, betettem a kamrába, és figyeltem. Láttam, hogy nap mint nap kezd zavarosodni a vize. Egpár napig zavaros volt, lehet, hogy egy hétig is tartott, és utána kezdett megtisztulni. Olyan kemény volt az uborka, mint a kő, nem lágyult meg. Ez volt a vizesuborka-recept. És hát az ecetes ugyanez volt, csak ecet is volt a vízben, de olyan jó enyhe savanyú. Ezt

tettünk el télire, és még céklát. Az is nagyon finom savanyúság, tormával. A céklát karikára vágod, vagy lehet úgy, hogy nagy reszelőn megreszeled, és a tormát közéje kened, ecetet és egy kicsi cukrot teszel rá. Nagyon finom savanyúság.

Péntek este volt gyertyagyújtás [lásd: péntek esti gyertyagyújtás], de csak ennyi. Menóránk nem volt, csak két különálló, rendes gyertyatartónk volt. A mamám nem tett kendőt a fejére, nem imádkozott, csak meggyújtotta a gyertyákat. Nem volt vallásos, otthonról nem úgy jött. Édesapám mondott áldást az ételekre. Péntek este, amikor édesapám vágta meg a bárheszt, én még most is hallom, valahogy így szólt az, amit mondott: „Báruh átá ádonáj, elohejnu meleh ha-olam.” Ennyire emlékszem, ennél nem volt sokkal hosszabb, akkor az asztalon volt a sőtartó, és mindeniknek egy szeletet leszelt a kalácsból, bele a sőtartóba, és ez volt a péntek este [rituáléja]. Szombat este, mikor kimegy az ünnep, volt a kétféle innivaló, erős és likőr, és volt tészta [sütemény]. Akkor az apám elmondta a szombat esti imát, koccintottunk, és megettük azt a tésztát, amit a mamám erre az alkalomra mindig sütött. Ez volt a szombat esti sütemény, a szakerli. Ez egy olyan böjtös tészta volt, ami nem volt se vajas, se zsíros. A zsidóknál úgy van, hogy ha ettél húst, akkor nem ehetsz utána tejest, de ha ettél tejest, utána ehetsz húst [A húst és a tejfélét a kóser háztartásban szigorúan elkülönítik, hús és tejnemű fogyasztása között el kell telnie bizonyos időnek. Hogy mennyinek, az helyenként változó („Minden folyónak megvan a maga sodra” – áll a Talmudban, vagyis minden vidék kövesse a maga szokását): a bölcsek hat órát írtak elő a húsfogyasztás utáni tejes ételig; a németországi és franciaországi rabbik már három óra elteltével is engedélyezik a tejes étel fogyasztását húsos étel után. A tejes ételek után (a kemény sajt kivételével) – mivel azok hamarabb megemésztődnek – fél órával, a szájöblítést követően következhet húsos étel. – A szerk.].

Ha jól emlékszem, úgy készült a szakerli, hogy liszt, tojás, olaj és egy kis sütőpor lehetett benne, és ezt meggyúrta. Csinált egy olyat, mint egy rúd, és azt felvágta a mamám vékony szeletekre, mondjuk, ujjnyira vagy talán egy kicsit vastagabbra, és belenyomta kristálycukorba. És ahogy ellapult ott a cukorban, úgy megsütötte. Ahogy úgy rásült a kristálycukor, hát nagyon finom volt. Mindig nagyon szerettem a szakerlit. Mamám ezt a receptet is biztos onnan hozta, Piatráról.

A mamám nagyon finomakat csinált. Csinált olyant, hogy fals hal [false fis (hamis hal) – lásd: halételek]. A fals hal úgy készült, hogy a tyúk mellét megdarálta, beletett sót, borst, tojást és zsemlet – fehér kenyeret vagy valami ilyesmit áztatott. A kenyeret, ha tulajdonképpen nem vagy kóser, akkor tejbe áztatod, nem vízbe, de a kósernél vízbe áztatod, és akkor jól kicsavarod azt a kenyeret, beleteszed a húsba, és tojást, borst és sót, és akkor összekavarod. Aztán megcsinálod a szósz, amiben megfőzöd ezt a húst. A szószhoz a fehér hagymát megvágod nagyon finom apróra, és megdinszteled, felengeded vízzel. Teszel bele sót, citromkarikákat. Akkor a húsból veszel, és prézlit teszel a kezébe, és formálsz egy kicsi hosszúkö formát, és megfőzöd a szószban. Ez a falcs hal. Nagyon-nagyon finom, én úgy szeretem. És akkor csináltuk azt, ami mazsolával volt, ruca aprólékból. És még egy van, amit a mamám csinált, az is egy hús összetételű dolog fehérborban, borzacban. Nagyon finom volt ez a fehérborsósz.

Édesapám péntek este mindig imádkozott. De nem csak pénteken, ő hétköznapiokon is, reggel felkelt, magára tette a tfilint és a tálesz ruhát, és azzal imádkozott. Nagyon korán kelt, öt óra, fél hatkor, hogy az imát tudja elmondani. De én apámat nem láttam ezzel. Nem láttam, mert mire mi felkeltünk, tatám már minden imádságon túl volt. Apám ezt minden reggel megcsinálta, és utána

ment, és engedte ki a majorságokat. De még csinált apám mást is, mert nálunk volt zöldségeskert is, akkor szedett zöldet hátul a kertből, megvágta apróra, puliszkaliszttal összekeverte, azt adta a kicsi majorságoknak. A nagyobbaknak kukoricát dobott. Ezt ő reggel korán elrendezte mindig.

Lehet, hogy édesapám ott imádkozott abban az üveges előszobában, a verandán, az zárt volt. Volt ott egy asztal és egy karosszék. Könyvből imádkozott [Az imákat mindig könyvből kell elmondani a szövegtévesztés elkerülése okán. – A szerk.]. Én nem tanultam meg a héber betűket, nem tudok imádkozni. Nekem magyar nyelvű imakönyvem van, a Mirjám. Volt mamáméknak olyan imakönyve is, amelyikben az ima héber és magyar szövegben is volt.

Jó, hogy falun éltünk, de azért az ünnepeket nagyon-nagyon megtartottuk. Arra emlékszem, hogy mindig nagyon szép ünnep volt. Összegyűlt a család, nagyon szép volt. Ünnepi asztal volt, és mindig volt gyümölcs. A gyümölcs nagyon fontos, különösen ünnepkor. Minthogy azon a vidéken szőlő nem terem, hoztak mindig a regátiak szőlőt, ládákban árulták, ünnepkor édesapám mindig vett egy láda fehér szőlőt és egy láda kék szőlőt. Én most is nagyon szeretem a szőlőt. Az ünnep tényleg azért volt ünnep, mert a család összegyűlt akkor.

A nők inkább csak hosszúnapi, Jom Kipurkor mentek az imaházba. Arra emlékszem, hogy mamám is ment a templomba, de mi nem. Jom Kipurkor böjtöltünk. Én már egész kis koromtól kezdve böjtöltem egészen nyolcvanöt éves koromig. Én mindig szigorúan megtartottam az egész napos böjtöt. Aztán akkor a lányom mondta, hogy ebben a korban nem kötelező. A böjt a gyermekekre nem vonatkozik, hát biztos csak tizenkét-tizenhárom éves koromban kezdtem el [Böjtölnie csak akkor kell az embernek, ha ez semmiben sem veszélyezteti az egészségét. A gyerekeknek a bár micvójuk / bát micvájuk után kell a felnőttekhez hasonlóan egész nap böjtölniük, addig fél napot böjtölnék. – A szerk.]. Csak akkor nem böjtöltünk, amikor deportálva voltunk, akkor mindennap böjtöltünk, mert nem volt mit együnk.

A családban mindenki megtartotta a böjtöt, mert édesapám elvárta a gyermekektől, hogy megtartsák, de egyébként nem voltunk olyan nagyon buzgó zsidók, még édesapám sem. Ő imádkozott, neki ennyiből állt a vallásossága. De nem ettünk össze-vissza, hogy a tejest és a húst összevegyítsük, amit nem szabad a zsidó törvények [lásd: étkezési törvények] szerint. Jom Kipur előtti estén volt egy bőségesebb étkezés, ez így szokás, de azt tapasztalatból tudom, hogy minél többet ettél este, annál inkább megéheztél. Később ezt a bőséges vacsorát redukáltam mindig. Mindig húsleves volt. Ez is hagyomány volt, hogy akkor húsleves, és aztán a böjt, majd mikor a böjt eltelt, akkor már nem húslevest ettünk, hanem csak sültet. És arra is emlékszem, hogy mindig méz [lásd: méz] volt ezeken az ünnepeken, és természetesen kalács [bárhesz].

Péntek este [lásd: szombat], mikor elmondta apám az áldást, akkor egy darabka kalácsot belemártottunk a sóba. De őszi ünnepkor, Ros Hásánakor, újévkor mézbe mártottuk, hogy édes legyen az év, ami elkövetkezik.

Ünnepkor mindenféle finomság volt, tészta, amit mamám csinált: mézes torta, strudli – bizonyára németből jön ez név, azt hiszem, úgy nevezik magyarul, hogy „édes tészta” [A „strudelről”, vagyis a rétesről van szó. – A szerk.]. Ez nagyon vékony tészta, amit addig nyújtott egy nagy asztalon, egy fehér abroszon, amíg olyan vékony lett a tészta, mint a papír. Aztán bespriccelte egy kis libazsírral, utána dióval, és a dióra mézet csurgatott, aztán felgöngyölte. Ezt csinálják almával, túróval és káposztával – különböző strudlik vannak.

Mi nem csináltunk sátoros ünnepet. Akkoriban még az volt sátoros ünnepkor, hogy a rokonokkal összeültünk, odajöttek hozzánk. Így ünnepeltük meg mi, de a hagyomány szerint sátort kellett csinálni, feldíszíteni, és ott étkezni. De nem tudok olyant a faluban, aki ezt csinálta volna. Minthogy nagyon kevés zsidó is volt, és akik még voltak, szegény gyári munkások voltak. Úgyhogy nem nagyon tartották a vallást.

A Hanuka, az emlékezetes. Azonkívül, hogy a gyertyát gyújtottuk mindig, volt egy olyan játék, amit csak akkor játszottunk, mikor volt a Hanuka. Egy ilyen pörgető volt, és nagyon szerettük mint gyermekek ezt a játékot. Karamellában, cukorkában játszódtunk, pénzben nem. A pörgettyűt trenderlinek hívták, és valószínűleg fából volt. Megpörgettük, aztán az vagy pörög, vagy eldől. Biztos időben volt számítva, hogy ki pörgeti meg jobban, kinek forog tovább.

Akkoriban a legnagyobb csemege a savanyú cukorka volt. Narancsos és citromos, cikk[ely] formában volt a cukorka, csak kicsiben. És volt még olyan kiskocka, stollwerk – a Stollwerck csokoládégyár terméke –, ez egy csemege volt, amit rágni kellett. Nagyon finom karamella volt, kiskockákba volt becsomagolva, és ahogy rágtad, elolvadt a szádban.

Azt már nem tudom, hogy mit ajándékoztak a Hanuka alkalmával, de mivel a Hanuka legtöbbször egybeesik a karácsonnyal, biztos, hogy kaptunk ajándékot. A keresztényeknél is akkor voltak a nagy ajándékozások, akkor biztos, hogy mi, a gyermekek is kaptunk valamit. Nekem nagyon nagy vágyam volt a karácsonyfa, és akkor én próbáltam magamnak egy kicsi karácsonyfát varázsolni, de már nem is tudom, mire aggattam fel pár szaloncukrot, hogy úgy magamnak legyen egy kicsi karácsonyfa, de nem úgy, hogy édesapám lássa. Nekem nagyon fájt, hogy láttam más gyerekeknél otthon a karácsonyfát.

Ott a faluban zsidó család nem nagyon volt. Volt még a Májer család, apám testvére volt a Májer Róza néni, akik aztán elköltöztek Brassóba. Még volt egy Izrael nevű család, akik szintén elköltöztek a faluból, nem tudom, hova. És akkor volt a gyáros, de azok nem laktak ott. A gyárban volt két tisztviselő, a könyvelő és valami műszaki vezető, Grünstein. Ő ott nősült Szárhegyen, elvett egy keresztény lányt, Oláh Zsófit, nekem osztálytársam volt az elemi iskolában. Grünsteint deportálták, a felesége egy gyerekkel ott maradt. A felesége, Zsófi meghalt a bombázásban. Grünstein visszatért a deportálás után, özvegyen maradt. A gyerek is megmaradt, a fiúcska. A másik, aki könyvelő volt, Mét Ferenc, az családotól élt Szárhegyen, és volt egy lánytestvére, aki nagyon jó barátnője volt Dórikának, a nővéremnek, és az édesanyja is. Valószínű, hogy őket deportálták. Mét Ferenc életben maradt, és háború után elvett szintén egy szárhegyi keresztény lányt.

Nem volt zsinagóga ott a helységben. Egy imaház volt, de oda csak nagyünnepekkor gyűltek össze. Az imaházban összegyűltek a férfiak és a nők is. Két szoba volt, az egyikben voltak a férfiak, a másikban a nők. Egymásba nyílt a két szoba. Tulajdonképpen egy zsidónak a vendéglője vagy ilyesmije lehetett. Ez a két szoba nem volt állandó jelleggel imaház, csak ünnepkor. Csak nagyünnepekkor volt istentisztelet, szombaton soha.

Édesanyám csak kendőt tett, mert parókája nem is volt. A családban nem volt parókás. Vallásosak voltak, de nem olyan nagyon. Különben apám nem szegte volna meg a sábeszt. Mesélte nekem itt valaki [Maros]Vásárhelyen, aki varrónő volt, és varrt nekünk, hogy mikor ő gyermek volt Szárhegyen, apám adott neki cukorkát: „Gyere, gyűjtsd meg a kályhában a tüzet, gyere, gyűjtsd

meg a lámpát” [lásd: szombati munkavégzés tilalma]. Ezt elmesélte nekem, de erre én már nem emlékszem, hogy így volt, mert én tudom, hogy mi gyújtottuk meg. Lehet, hogy ez az előtt volt, hogy én születtem. Én és az öcsém, aki nemrég halt meg, mi voltunk az utolsó két gyermek. Sokan voltunk testvérek.

Szombaton nem dolgoztunk, nem főztünk, mert már pénteken megvolt, és csak melegítettük az ennivalót. Szombaton nem varrt az ember, nem csináltunk semmit szombaton. Ha jó idő volt, akkor kiültünk a virágoskertbe, volt pad, beszélgettünk, olvastunk, mert olvasnivaló könyvek voltak. Járt nekünk a „Brassói lapok”, újságot olvastuk. De keresztrejtvényt már nem fejtettünk, mert írni már nem volt szabad. Szerettem keresztrejtvényezni, be is küldtem a „Brassói lapok”-hoz, voltak rejtvények minden héten egyszer.

Sétáltunk is egy kicsit, nem volt ott egy kimondott sétány, hanem nagyon közel volt az erdő. Ott volt egy nagyon szép út, amelyik felvezetett a ferencesek kolostorához. Azt nagyon szerettük. Ott fel lehetett sétálni, az egy szép séta volt. Többször is volt, hogy felsétáltunk, csak mi, gyerekek, és ott fent a kolostor előtt volt pad. Elég hosszú volt az út a kolostorig felmenni. Ha felsétáltunk odáig, akkor leültünk a padra, és néztük a kolostort, volt vagy két barát ott. Hallottam, hogy azelőtt több barát volt a kolostorban. Volt egy nagyon kedves fiatal fiú, volt, hogy kijött a kolostor udvaráról, és leült ő is a padra. És el lehetett vele beszélgetni. Nem volt olyan szigorúság, hogy ne érintkezzenek az emberekkel. A testvéreimmel nagyon szerettünk a természetbe járni. Minthogy közel volt, mászkáltunk az erdőben. Volt ott egy elég magas hegy, úgy is nevezték, hogy „hegyes hegy”. Mint gyermekeknek az nagy dolog volt, hogy fel tudtunk menni egészen a csúcsára. Volt egy forrás is, Hidegkút volt a neve, elég messze, de az is nagy dolog volt, ha el tudtunk odáig menni. Mikor az ember járja a hegyeket, és van egy forrás, az olyan nagy dolog, hogy ihat sz abból a friss vízből.

Nekünk nem voltak magyar klasszikus sorozataink, de volt egy pár orosz regény Tolsztojtól, Dosztojevszkijtől. Jóska bátyám jobban szerette az oroszokat olvasni. Én is már gyermekkoromtól nagyon szerettem, hát nem pont Dosztojevszkijt vagy Tolsztojt, de olvasni. Akkoriban inkább könnyebb regényeket olvastam, voltak ilyen sorozatok, mint a „Pengő” sorozat. És volt Courths-Mahler, egy német író, én akkor nem gondoltam, hogy az író nő [Hedwig Courths-Mahler (1867–1950) – német író, a szórakoztató irodalom világszerte elismert művelője, több mint 200 regényt írt. – A szerk.]. Ponyva volt ez, de sikeres volt. Hát most tudtam meg a „Nők Lapja”-ból, hogy Courths-Mahler nő volt. Romantikus történetek voltak benne, és mindig happy end volt a vége. Legtöbbször kölcsönkaptuk valakitől, aki jött, és hozott könyveket valahonnan. Ezek a lányok, akik szolgáltak valahol egy nagyobb városban, ellopkodták ezeket a könyveket. Hazajöttek a faluba, mindig hoztak ilyen olcsó könyveket. Aztán voltak nekünk ilyen Brehm [Alfred Brehm (1829–1884), aki „a szabad természetben, teljes élettevékenység közben ismerkedett meg az állattal”, főműve, „Az állatok világa” nemzedékeknek volt családi könyve. Maga Brehm az eredeti, hatkötetes kiadást (1863–69) tízkötetesre bővítette (1876–79), ez a változat Magyarországon 1901–1907 között jelent meg, és megjelent egy egykötetes „sűrített” is, az ún. „Kis Brehm” Rapaics Raymund átdolgozásában. – A szerk.], természettudományos könyvek, azt inkább Jóska bátyám olvasgatta, „Szerelem az élők világában”, ez megvolt [Wilhelm Bölsche: „Szerelem az élők világában. A szerelem fejlődéstörténete és földi vándorútja” c. kétkötetes munkája 1912-ben jelent meg magyarul az Athenaeumnál. – A szerk.].

Abban az időben hét elemi osztály volt [A trianoni békeszerződés előtti Magyarországon a hatosztályos népiskola elvégzése volt kötelező, az idősebb testvérek ezt végezték el; Romániához lásd: oktatási reformok a két világháború között Romániában. – A szerk.]. Ott, Szárhegyen elvégezték az elemi iskolát, és utána mindenik lánytestvérem Gyergyószentmiklóson, a zárdában az apácáknál, katolikus iskolában tanult. Ez nem gimnázium volt, hanem négy polgári [Gyergyószentmiklóson a Páli Szent Vince női apácazárdában működött egy katolikus leány polgári iskola, amely 1892-ben nyitotta meg kapuit. – A szerk.]. Négy polgári iskola volt abban az időben, és ott jártak. Ők, az idősebbek elvégezték ott az iskolát. Dórika nővérem aztán Kolozsváron járt tovább, a Zsidó Líceumban, a Tarbutban, ott érettségizett. A többiek nem, ők maradtak a négy polgárral. Abban az időben nem mentek egyetemre, és azért a négy polgári iskola egy alapiskolázottságnak számított.

Andor nemcsak hogy ott járt a gimnáziumba, Gyergyószentmiklóson [A városban 1908-tól működött gimnázium. – A szerk.], hanem ott is volt kvártélyban Kati néninél, az egy egyszerű magyar asszony volt, akinél mindig volt kiadó szoba diákoknak. Előbb ott lakott a nagyobbik testvérem, a Jenő, utána ott lakott nála Andor. Még emlékszem valamennyire Kati néni arcára. És még arra is emlékszem, hogy ott, Kati néninél – most már nem tudom, kije volt, de – volt egy olyan borzasztó-borzasztó öreg néni, én még olyant nem láttam. A néni rémesen nézett ki, azt hiszem, nem volt normális.

Én már nem mehettem oda, mert jött egy rendelkezés, hogy nem vettek fel zsidó származásút abba a katolikus iskolába. Így Gyergyószentmiklóson a fiú líceumba kérvényeztük meg, hogy tegyem le a vizsgákat, hogy nekem is legyen valami végzettségem. Otthon, magánúton tanultam, és ott vizsgáztam, abban a líceumban. A fiúk, Andor és Jenő is ott tanultak. De Jóska bátyám már máshol tanult. Nem tudom, miért küldték el, ha jól tudom, Bánátban van ez a Lippa, ott járt gimnáziumba [Lippa – nagyközség volt Temes vm.-ben, 1910-ben 7900 román, német és magyar lakossal. Trianon után Romániához került, lakosainak száma 1920-ban 6600 fő volt. – A szerk.]. Én ennyit tanultam, a négy gimnázium tananyagát és nyelveket. Mindezt egy szárhegyi tanár tanította, Ferenc Jóskának hívták, magyar ember volt. Betegsége miatt nem dolgozott mint működő tanár, hanem otthon volt a szüleinél, és elvállalta az én felkészítésemet, ő tanított. Mindig hazajött hozzánk, és otthon készített fel. Ez volt a lehetőségem, így ugyanannyit csináltam, mint a nővérem a polgárral. A többi testvéreimtől eltérően nem iskolába jártam, hanem magánúton tanultam. Tanultam franciául és egyéb tantárgyakat, ami kötelező volt.

Mikor az elemi iskolába jártam, akkor első tanuló voltam. Úgyhogy biztos meg lett volna a tehetségem ahhoz, hogy elvégezhessek egy líceumot is, sőt... De nem volt a szüleimnek módja, hogy valahova elküldjenek. A közelben nem volt más, mint Gyergyószentmiklóson a katolikus iskola. Ahhoz, hogy tovább tudjak tanulni líceumban, vagy Brassóba, vagy Marosvásárhelyre kellett volna menjek. De az úgy van, hogyha nem vagy iskolában, nincs az a fegyelem. Olyan is volt, hogy mikor tanultunk, és fontos volt, mert kellett vizsgázni, éppen keltek a kicsi csirkék, hát én azt nem akartam elmulasztani, de pontosan úgy adódott, hogy éppen órára jött Jóska, úgy volt ő nálunk a házban, mint egy barát. És akkor restellte mondani, hogy „Magdika, most ne menjen a csirkéket nézni, hanem üljünk le nyugodtan, és tanuljunk”. De nekem az egy olyan élmény volt, hogy nem akartam elmulasztani. Én már nagy leányka voltam, és nagyon udvarias volt. Amit nagyon sajnáltam, ez a Jóska meghalt a bombázásnál Budapesten. A szüleivel is nagyon jó barátságban voltunk. Közel laktak hozzánk.

Jóska bátyám építész lett, ő Csernovicban járt egy hároméves építészeti iskolát. Dórika otthon maradt annak ellenére, hogy ő tovább kellett volna tanuljon egyetemen, mert rendkívül okos volt, a legokosabb volt a családban. Zseniális fogékonysága volt. Otthon maradt, minthogy édesapám olyan idős volt, nem volt már képes arra, hogy tovább vigye otthon az üzletet, Dórika vette át. Otthon maradt, és feláldozta magát, ezt így lehet értelmezni, amikor egy ilyen okos ember, mint amilyen ő volt, tovább kellett volna tanuljon, és ehelyett egy ilyen helyen maradt. Hát nem azt mondom, hogy elmaradt kicsi hely volt, mert mondjuk, Szárhegy egy elég nagy község volt, de mégis áldozat volt a részéről. Apám csőd szélén álló üzletét felvirágoztatta és fellendítette, hogy úgy mondjam. A csőd széléről megmentette, fizetésképtelen volt, kiegyezett a hitelezőkkel, és vállalta, hogy nem tudom, mennyi időn belül kifizeti. Utána egy jól menő üzlet lett belőle.

Amikor én még kicsi gyerek voltam, nagy üzletünk volt. De minthogy édesapám rengeteget hitelezett, a vevőknek adott el, és nem fizettek, apámnak is volt adóssága, mert az árut kapta hitelbe, de hogyha eladta az árut hitelbe, és nem fizették meg, akkor nem volt apámnak, hogy honnan fizesse meg a tartozását, úgyhogy csőd szélén állt apám, de Dórika megmentette. Először is nem hitelezett tovább, csak pénzért adta el az árut. Azonkívül bevezette a „kurrenst”. A kurrenshoz azok a dolgok tartoztak, amiket inkább kerestek, igyekezett, hogy az mindig legyen, és főleg mindig valamivel olcsóbban árulta, mint más. Állandóan utazott és beszerezett, nagyon-nagyon tevékeny volt, így aztán helyrehozta a boltot. A deportálás előtt már egész jól összeszedtük magunkat.

A [második] bécsi döntés után, 1940-ben jöttek ezek a törvények, hogy zsidó nem lehet kereskedő, nem lehet üzlete [A zsidótörvényeket 1941. március 26–27-én terjesztették ki az 1920-ban aláírt trianoni békeszerződés értelmében Romániához csatolt Észak-Erdélyre, amelyet az ún. második bécsi döntés értelmében 1940. augusztus 30-án csatoltak vissza Magyarországhoz. – A szerk.]. Akkor az üzletet átadtuk egy örmény kereskedőnek, nem az üzletet magát, hanem csak az üzlet tartalmát vette át. Az árut úgy, ahogy volt, mindent átvett. És bezártuk az üzletet. Volt a faluban két örmény kereskedő, a kettő közül az egyik vette át az apám üzletét.

Mikor Hermin kezdő varrónő volt, Gyergyószentmiklóson dolgozott. Egy pár év után Bukarestbe ment, mert ott volt egy nagynéném, aki hívta, hogy jöjjön, mert nagyon kiváló varrónő, nem vidéki városba való. A két lánytestvérem, Hermin és Margit együtt ment Bukarestbe. Hermin testvérem volt a szalon főnöke, és Margit dolgozott vele, de ő csak varrt. Hermin szabott és próbált a saját szalonjában, több lánnyal dolgozott. Bukarestben éltek egészen a [második] bécsi döntésig. 1940-ben visszajött Hermin Szárhegyre, mert nem akarta, hogy határ válassza el a szüleitől. Mert már azt megelőzően Margit férjhez ment. Margit férjét Glück Mátyásnak hívták. Mielőtt megnősült volna, a vendéglátóiparban dolgozott Brassóban. A Matyi szülei is ott éltek, Brassóban. Párizsban élt hosszú éveken keresztül, de aztán hazajött. Tulajdonképpen az ő eredeti foglalkozása aranyműves, ékszerész volt, az volt az alapmestersége. Abban az időben Bukarestben voltak vasgárdista [lásd: vasgárda] megmozdulások, és Margitnak a férje kommunista, illegalista volt, és félt, nehogy a vasgárdisták elfogják, az következményekkel járhatott volna. Akkor ők elmenekültek Bukarestből, elmentek Csernovicba. Azt hitték, hogy ott biztonságban lesznek. De a következmények őket is utolérték.

1940-ben, amikor bejöttek a magyar hatóságok, átvették itt Erdélyben a közigazgatást, akkor kezdték el a fiúkat [a fiútestvéreket] üldözni. Azért értek inzultusok, mert hát uszították őket [a

hatóság a lakosságot]. Betörték az ablakainkat, ilyesmi történtek. És még személyi támadás is ért, nem engem, hanem a nővéremet. Aztán a fiúkat Szárhegyről elhurcolták a csendőrök, mert megbízhatatlanoknak voltak elkönyvelve, hogy a kommunizmussal szimpatizálnak. A testvéreim nem voltak benne semmilyen politikai szervezetben, de az üzletben egy ládára azt írta [egyszer] a kisebbik testvérem, Andor, hogy „Éljen a kommunizmus!”. Hát gyermek, tizennégy éves volt [Azaz a dolog 1936 körül történhetett. – A szerk.]. És ha ő ezt ráírta, akkor biztos, hogy a másik fiú is szimpatizáns, ugye? Ott, Szárhegyen volt olyan csendőr, aki eljött hozzánk, és azt mondta, hogy holnap el fogják a fiúkat hurcolni. Megmondta. És a nevét sem felejtettem el, Tóth Zoli. Ez a fiú olyan érző ember volt. Annyiszor gondoltam, hogy valahogy ezt meg kellett volna keresni, ezt a Zolit, magyarországi volt, de Szárhegyen volt katona, mert mikor a magyar katonaság elfoglalta Erdélyt, akkor a csendőrök is mind onnan jöttek, magyarországiak voltak.

Miután a csendőrök elhurcolták őket Gyergyószentmiklósról, a nővérem, a Dórika elment, és beszélt ott az érdekükben, hogy a fiúkat ne küldjék kényszerlakhelyre. Magyarországi jegyző volt, magyarországi bíró volt, és minden ilyen pozíciókba a magyarországiak jöttek Erdélybe. Dórika ment, és intézkedett a fiúk ügyében, hogy mi lesz velük: bezárják őket, megölik őket? Dórika olyan diplomata volt, amilyent ritkán látni. Szép is volt, okos volt. Az egyikkel nem lehetett olyan jól szót érteni, de a másik kedves volt, meghallgatta – Dórika úgy tudott kérni, könyörögni nekik, hogy ne bántsák ezeket a fiúkat –, és a végén azt mondta, hogy „gondoskodom arról, hogy a fiúk jó helyre kerüljenek”. Így kerültek Tolnatamásiba, a Dunántúlra. Ott volt egy zsidó család, a Révaiék, és volt egy lányuk, Zsuzsi. Nem mehettek sehova, csak abban a helységben mozoghattak, de ezzel a Révai családdal egész jól összebarátkoztak, és befogadták őket ebbe a családba. Persze nem úgy, hogy ott lakjanak, mert nekik meg volt szabva, hogy hol legyenek. Már nem emlékszem vissza pontosan, hogy volt a szállásuk. De ezek a Révaiék nagyon támogatták őket, sőt még egy nagy love story is volt itt Zsuzsi és Andor között. Később megkapták a behívókat a büntetőszázadba [lásd: munkaszolgálat (musz)], de csak Andort vitték el, először Ukrajnába, aztán még tovább, Oroszországba. Jenő kórházban volt ezalatt, Budapesten. Mikor a kórházból kijött, akkor egy másik munkaszázadba osztották be, Hajmáskérre. Amikor Hajmáskérről ki akarták vinni őket Németországba, megszökött, felvett egy hamis nevet, és úgy bujkált Magyarország területén. Győrben volt hosszú ideig, Bitai néven, azt a nevet vette fel, és azt mondta, hogy magyar katonaszökevény, Romániából szökött meg. És nem derült ki, nem gyanakodtak.

Miután bejöttek a magyar hatóságok, akkor megkezdődött Szárhegyen a mi üldözésünk. 1942-ig még megengedték, hogy ott maradjunk. Még nem voltak sehol a németek, és 1942-ben nem német felszólításra, hanem az akkori hatóságok Szárhegyről minket kiutasítottak. Télnek idején, decemberben két hetet adtak arra, hogy felszámoljuk az otthonunkat. Nagy részét a dolgainknak elprédáltuk. Akadtak olyanok, akik egy ilyen helyzetet kihasználtak, és jöttek, megvettek dolgokat, igazán csak éppen valamennyiért. Egy részét a dolgoknak Marosvásárhelyre próbáltuk menteni, mert ott élt a fivérem, Jóska, aki építész volt, a családjával. Azzal indokolták, hogy el kell mennünk, hogy határszél, de hát távolról sem voltunk határszél, a határszél egyáltalán nem volt a közelben. Ami a legközelebbi határ lett volna hozzánk, az Piatra Neamț, az Gyergyótölgyeshez volt közel, ahol laktak az én rokonaim. Persze azokat is kiutasították, de azok valóban ott a határszélen laktak, a Herman bácsi, Cecil néni meg Etelka és a Löbl család. Őket még korábban kiutasították, mint Szárhegyről minket, és akkor ők még el tudtak Marosvásárhelyen helyezkedni. És onnan deportálták őket, Marosvásárhelyről. Mi meg elmentünk a Dunántúlra, Kaposvárra.

Azt már nem tudom megmondani, hogy írásban értesítettek-e, vagy pedig hívtak a községházára. Annyit tudtunk, hogy el kell menni. El kell menni, nincs fellebbezés, nem lehet semmit sem csinálni. Erdély területén nem tudtunk sehol sem megkapaszkodni. Marosvásárhelyen sem, Kolozsváron sem, sehol. Végül a Dunántúlra mentünk, mert ott volt szolgálatos a két fiútestvérünk, a közelükbe akartunk kerülni, hogy tudjunk majd találkozni, és úgy is volt. Nekünk megjelöltek egy kényszerlakhelyet, Kaposváron. Andor és Jenő ott voltak nem messze, amíg megkapták a munkaszolgálatra való behívót.

Mindenkinek volt egy batyuja az ő holmijával, nem volt bőrönd, nem volt kézitáska. Szárhegyről 1942. decemberben ki lettünk utasítva. Télvíz idején, ahogy mondják, el kellett hagyni az otthonunkat. Apám ötven évig élt ebben a faluban. Ez másfél évvel a deportálás előtt volt. Nekünk kétszer kellett elhagyni az otthonunkat, először 1942-ben, majd 1944-ben. Akkor elmentünk Kaposvárra, mert Erdélyben sehol sem lehetett letelepedni. Marosvásárhelyen lakott a Jóska bátyám, az építész, az értékesebb bútordaraboknak egy része, az ebédlő, ide, [Maros]Vásárhelyre lett elhozva, és ami nem volt olyan értékes, azt a falusiak megvették. Jóska bátyám aztán elhelyezte valahová. Abból, amit [Maros]Vásárhelyre sikerült elhozni, megtaláltuk az ebédlőbútort, a karosszékek és a kisasztalka nélkül, csak a nagy asztalt és a hat széket. Talán egy tükrös szekrényt is. Jóska bátyám nem jött vissza a deportálásból. A bútor, ami ebben a szobában van, az íróasztal, szekrény, a hozzá tartozó kihúzható kanapé ugyancsak a Jóska bátyám bútorához tartozott.

Amikor tudtukra adták, hogy el kell költözni Szárhegyről, akkor tehát Kaposvárra mentünk. A fivérem, aki munkaszolgálatos volt, ott volt közel Kaposvárhoz. Ő ott már járatos volt, és ismert egy családot, akik tudtak nekünk szerezni egy lakást. Két ruhásszekrényt küldtünk el oda, teherszállítással, vonattal. A tehervonaton szállíthattál bármit, lehetett bútort is szállítani. Ez még nem a deportálás volt.

Ahová beköltözhattunk, az egy zsidó fiatalasszonynak volt a lakása. Frisch Juditnak hívták, a férje munkaszolgálatos volt. Kiadott nekünk egy szobát, egy üveges előszobát, konyahasználattal, fürdőszoba nem volt. Már nem tudom, hogy voltak a fekhelyek, mert egy szoba volt. Az üveges előszobában volt egy dívány, én ott aludtam, a többiek abban az egy szobában. Ötön voltunk ott a családból: édesanyám, édesapám, Dórika volt ott, Hermin és én. Hetvenhat éves volt akkor az apám, a mamám ötvenhat.

Hermin egy varrógéppel jött vissza Szárhegyre Bukarestből, és azt a varrógépet Kaposvárra is elszállították a két szekrénnel együtt. Úgy-ahogy el volt csomagolva ládába a húsvéti edény, azt is elküldtük Kaposvárra. Egyéb edényt nem, csak a húsvéti edényt. Ez volt minden, amit magunkkal vittünk. De nem emlékszem, hogy a széderedényeket elővettük-e Kaposváron. Azt tudom, hogy ott a lakás végében volt egy raktárféleség, mikor odamentünk, oda tettük be azt az edényes ládát. De azt hiszem, ott nem tartottuk meg a húsvétot.

Jutka édes kicsi asszony volt, huszonkét éves. Gyönyörű hangja volt neki is, az anyjának is, énekeltek mind a ketten a zsinagógában. Kaposváron nagyon szép zsinagóga volt [A kaposvári zsinagógát az 1860-as évek első felében építették, majd Baumhorn Lipót tervei alapján 1906-ban fölújították, 1980-ban pedig lerombolták, pontosabban: fölrobbantották. Az épületből mindössze a tetején, 12 méter magasságban álló, két és fél méter magas bronz kőtábla maradt meg többé-kevésbé, rajta a Tízparancsolat kezdő soraival. – A szerk.], és rabbi is volt. Mi is jártunk a

templomba nagyünnepkor. A rabbi szép beszédet mondott, és prédikált magyarul is, de imádkozott héberül is. Fiatal rabbi volt.

Kaposvárra 1942 decemberében érkeztünk meg, kezdetben sokat zaklattak. Jöttek a rendőrök [Valószínűleg: csendőrök, hiszen Kaposvár nem volt törvényhatósági joggal fölruházott város, ahol a csendőrség nem intézkedhetett. – A szerk.], hogy mi mit keresünk itt, miért jöttünk ide. Mi megmagyaráztuk, hogy ez nekünk kényszerlakhely, nem jöttünk mi jószántunkból. Nekünk el kellett onnan jönni. Akkor azt mondták, hogy naponta kell jelentkezzünk a rendőrségen, mindannyian. Aztán lecsökkentették, hogy csak hetenként jelentkezzünk. Belátta aztán a rendőrség, hogy nem vagyunk mi olyan veszélyes emberek, és minek kell őket zaklatni, hogy jöjjenek mindig és jelentkezzenek – aztán békén hagytak. Nem voltak egyáltalán rosszindulatúak. Egészen addig, ameddig a deportálás bekövetkezett. Másfél évet voltunk Kaposváron, 1942 decemberétől 1944. július hetedikéig. Mi voltunk az utolsó transzport.

Kaposváron nem csinálhattunk semmit azon kívül, hogy valami kézimunkával vagy valami ilyesmivel próbálkoztunk. Minthogy Hermin nővérem varrónő volt, a kicsi asszonyka, akinél laktunk, szerzett neki kuncsaftokat, akiknek varrjon. Nem zsidók voltak. Meg is fizették, mert olyan hihetetlen szép dolgokat tudott csinálni, tudott modelleket is tervezni, nem csak kivitelezni. És tudta mindig, hogy az adott formára mi talál, és mi nem talál. Mindenesetre volt munkája. Persze, akinek dolgozott, az meg is kérdezte, hogy mi honnan jöttünk, hogy kerültünk ide, és mikor elmesélte, akkor sajnáltak. Aztán amellett, hogy megfizették rendesen a munkáját, még mindig felpakolták.

Dórika megtanult fonni. Akkor nagyon divat volt az angóra, a nyúl szőre. Azt először persze meg kell tanulni tökéletesen, nem megy az egyből. Nagyon sok zsidó élt Kaposváron. Legtöbb zsidó orvos volt, de voltak iparosok is, például szabó meg órás. Volt egy kedves nő, ő is zsidó volt, és azzal foglalkozott, hogy angórát font. Ő megtanította Dórikát, és ő aztán egész nap font.

Én is próbáltam valamit csinálni, egyszer beprotezsáltak egy családhoz. Persze abban az időben zsidót nem lehetett alkalmazni. Egy nagyon előkelő család, a férfi a cukorgyár igazgatója volt, és a feleségével volt két kisgyerekük. A felesége szülte a harmadik gyereket, és akkor kellett valaki, aki a két nagyobb gyerekkel foglalkozzon. Hát nem sokáig maradhattam ott, mert ez a két gyermek elviselhetetlen volt, az valami örület, hogy milyenek voltak. A hajamat tépték... Én voltam a legkisebb gyerek a családban, de el nem tudtam volna képzelni, hogy léteznek ilyen gyermekek. Elkényeztetett gyerekek voltak, a fiúcska és a leányka. Nem tudtam sehogy sem zöld ágra vergődni velük, nem tudtam, hogy kell az ilyen gyerekekkel foglalkozni. Abban az időben úgy volt, hogy mikor valaki vezérigazgató, akkor az méltóságos úr, hát ceremóniás volt minden [„Hivatalosan” valószínűleg nem illette meg a „méltóságos” cím a kaposvári cukorgyár igazgatóját (lásd: megszólítások, címzések a két világháború között Magyarországon), de persze elképzelhető, hogy környezete informálisan mintegy előléptette. – A szerk.]. Én megmondom őszintén, hogy nem tudtam ebbe a miliőbe beilleszkedni, két hét után mondtam, hogy nem tudok jönni. Ők is tudták, miért vagyok én akkor ott, merthogy el lettünk űzve az otthonunkból, és akkor ők is mindennel felpakoltak.

Az ottani divat szerint a falusiak olyan pruszlit, kis horgolt lájbit viseltek [Pruszlik, lajbi – női mellény. – A szerk.]. Ahol laktunk, az egy bérház volt, a házigazdát Satlernek hívták. Több család lakott az udvaron. Az egyik néni már bedolgozott abba az üzletbe, ahol ezeket a pruszlikat árulták,

és mondta, hogy szerez nekem is munkát. Megtanultam pruszlit horgolni. Én is kerestem egy kicsi pénzt, Dórika font, és ő is keresett, de Hermin nővérem kereste a legtöbbet. Még volt egy kicsi pénzünk, amit eladtunk holmit, ott a falusiak megvették, volt egy kicsi tartalékpénzünk, úgyhogy volt miből éljünk addig, amíg el nem deportáltak. Ez volt a kaposvári intermezzo.

Hallottuk már, hogy mindenhol eldeportálják a zsidókat. Aztán Kaposváron is összegyűjtöttek. Az utca, amiben mi laktunk, a Berzsenyi Dániel utca a gettóban volt. Elég sok zsidó lakott ebben az utcában, és a város többi részében lakó zsidókat is idehozták. 1944 márciusában jöttek be a németek Magyarországra, azt hiszem, huszonegyedikén [1944. március 19-én következett be Magyarország német megszállása. – A szerk.]. Ez után deportáltak minket, azt biztosan tudom, hogy júliusban.

A zsidóságnak nem volt szabad kimenni a gettóból. Az utcából sem volt szabad kimenni, és még ott is sárga csillagot kellett hordani. Nem tudom, hogy mások honnan szerezték a csillagot, de azoknak, akik ebben az udvarban laktak, a hét családnak a nővérem varrt. Volt nekünk sárga anyagunk, valamilyen szatén anyag, azt felszabta, és mindenkinek adott egy csillagot, hogy tegye fel. A nővérem, szegény, már akkor nagyon le volt gyengülve. Beteges volt, ízületi bántalmak voltak, azonkívül érzékeny is volt, mindig hajlamos volt a hűlésre, köhögött. De azért sokat dolgozott Kaposváron. Állandóan volt munkája, mindig hívták házakhoz, és el is ment. A megalázás és egyáltalán, az a bánásmód a zsidókkal, az egy döbbenetes dolog volt. Benne volt a levegőben a félelem, hogy valami rettenetes dolog fog jönni. De azt, ami jött, azért nem gondoltuk.

Volt két fiatalember, lehet hogy civil rendőrök voltak, minden esetre a rendőrségtől voltak. Őket az elejétől ismertük már. Ezek párszor eljöttek még hozzánk. Valószínűleg sajnáltak is. Jöttek, egy kicsit maradtak, és mi mindig megkínáltuk őket. De nekünk feltűnt egy kicsit, hogy ezek miért is jönnek egyszer-másszor úgy hozzánk, hogy egy kicsit elbeszélgessenek velünk... Ők valahogy fel akartak készíteni rá, hogy tudjuk, hogy most már ez bekövetkezik, de nem mondtak semmit. Egy nappal azelőtt, hogy összeszedtek volna, az egyik odajött, de nem mondott semmit, hogy másnap el kell menni. De odajött. Gondolom, hogy tetszettem neki – én voltam a huszonvalahány éves, valószínűleg ilyen szemmel nézett rám –, gondolta, hogy megmentene. Mert ő tudta, hogy valami következik. Akarta volna, és nem tudta mondani?

Úgy volt, hogy összeszedtek. Minden házba szólaltak, hogy pakolj, és megyünk. Nem volt hova elmenekülni. Akik gazdagok voltak, a nagy gyárosok, a milliomosok, azok megvették a szabadságukat. A kaposvári lovardába voltunk összegyűjtve. Más városban téglagyárba gyűjtötték össze, mi Kaposváron a lovardában voltunk. Nagy volt a lovarda, de menekülésről szó sem lehetett onnan. Egy édesanya kimenekített onnan két leánykát, mert az édesapjuk zsidó volt, és ő keresztény. Egy udvarban laktunk velük. A két leánykának az édesapja vagy meghalt, vagy munkaszolgálatos volt. Nem tudom, hogy intézte el az édesanyjuk, hogy onnan, mikor már össze voltunk gyűjtve, ezt a két kislányt kiengedték. De így elmenekülni nem, sem azelőtt, de miután összegyűjtöttek, akkor már biztosan nem lehetett elmenekülni.

Az alatt, amíg a gettóban voltunk, volt olyan, hogy megkínóztak embereket – de mi nem voltunk azok között, akiket megkínóztak –, hogy mondják meg, hová tették, vagy hol vannak az ékszereik. Nem a csendőrök kínozták, hanem voltak erre alkalmas emberek, mert nem mindenki tudta ezt csinálni. Ezek verőlegények voltak, arra voltak kiképezve, hogy embereket kínozzanak. A csendőrök között voltak szelídek is.

Amikor már az állomáson voltunk, láttuk, hogy volt egy vagon, ahova a Mittelmann gyógyszerészt tették fel, aki milliomos volt. Felismertünk egy másikat is, akiről tudtuk, hogy szintén nagyon gazdag. Mi szegény emberek voltunk. Mikor minket bevagonéroztak, akkor én láttam, hogy ezeknek a gazdag embereknek egy külön vagon volt, ahova csak ők mentek. Ezek az emberek azért tudtak megmenekülni, mert a vagyonukat a németek elvették. Egyezkedtek a németekkel, meg lehetett őket vásárolni.

Mikor aztán elindultunk, mentünk a sötétben. Csak egy kicsi ablak volt, onnan nem is lehetett kilátni, és ebben a vagonban százketten voltunk. Ember ember hátán, csak úgy tudtál leülni, hogy a lábadat össze kellett húzni. Ritkán állt meg vonat. Akinek jutott, az ivott, mert nem állt annyit a vonat, hogy mindenki tudjon inni. Egyszer megálltunk hosszasan, nem csak hogy egy kicsi vizet kapjunk, és akkor tudtuk, hogy most lekapcsolták azt a vagont [ahol a gazdagok voltak]. Ez magától értetődő volt, hogy miért álltunk és álltunk. Mert lekapcsolták a vagont, és minket vittek tovább. [A szakirodalomban nem találtunk utalást arra, hogy ez az eset így megtörtént volna. – A szerk.]

Azt tudom, hogy mikor visszamentem Kaposvárra rögtön a háború után, még 1945-ben, akkor bementem a patikába, és ott volt ugyanúgy, mint azelőtt, Mittelmann, a gyógyszerész. Hogy aztán a többiekkel mi lett, nem tudtuk meg, biztos mind megmenekültek, csak nem maradtak ott, mert legtöbb ezek közül vagy Amerikába, vagy Izraelbe ment el. De Mittelmann gyógyszerész Kaposváron maradt továbbra is. Örvendett ő is, hogy látott, de ez egy olyan dolog, hogy az ember nem kérdezhetette meg, hogy hol volt lágerben, vagy hogy szabadult meg.

A vagon szigorúan zárva volt, csak akkor nyitották ki, amikor egy kicsi vizet beadtak, és amikor kidobták a holttesteket. Akik őriztek minket a határig, magyar csendőrök voltak. Azt mindig mondták, hogy ha van valami ékszerünk, még van valami gyűrű, adjuk oda. Nem tudom most már, hogy milyen kifogással kérték, hogy adjuk oda az ékszert, biztos nem mondták, hogy „mert most már visznek titeket”. Már nem is nagyon lehetett az embereknél semmi.

Mikor egy vagonba százkét ember van összezsúfolva, és csak azon a kicsi ablakrésen jön be egy kis levegő, akkor el lehet képzelni, hogy abban a vagonban milyen szagok lehettek. Egy veder volt, amibe elvégezhetted a szükségedet. Nem is tudom, hogy ennyi ember elvégezhetett volna, hogy ne teljen meg. És nem álltak meg olyan gyakran, hogy ezt ki lehessen üríteni, vagy ki lehessen önteni, hát akkor el lehet képzelni, milyen szag volt. Azonkívül meleg nyár volt, július, izzadságszag volt, és minden egyéb. Elviselhetetlen volt az út, amíg oda megérkeztünk, három és fél napig. Az egész család fenn volt a vagonban, együtt voltunk. Az apám hetvenévesen [Apja 1868-ban született, 1944-ben tehát már 76 éves volt. – A szerk.]. Milyen szenvedés volt már ez az út, amíg megérkeztünk...

Nem mondtak semmit, hogy hova szállítanak. Azt sem tudtuk, mikor fogunk megérkezni, vagy hogy most hol vagyunk. A cseh-magyar határnál biztos már a németek kezdték őrizni a vonatot, mert már nem voltak magyar csendőrök.

Auschwitzba a megérkezés borzasztó volt. A vasútvonal egészen az auschwitzi láger bejáratáig meg volt csinálva. Egy ilyen három és fél napos út után, amikor végre kinyitják az ajtót, akkor ahelyett, hogy friss levegő csapta volna meg az orrunkat, a krematórium füstjét, bűdös, perzselt szagot éreztünk. Akkor már nem tudtál többet gondolkozni. Láttad, hogy füstölnek a kémények.

Már nem is tudtál semmire sem gondolni. Akkor már nem gondoltunk arra, hogy még megmenekülhetnénk.

Ahogy leszálltunk, mindjárt különválasztották a férfiakat és a nőket. És ezek a lengyelek, akik már évek óta ott voltak, mert őket deportálták legelőbb, ezek ott már otthon voltak, csíkos ruhában. Volt nekik karszalagjuk, hogy már fontosabb valakik voltak. Azok mindjárt az elején mondták a kisgyermekes nőknek, hogy adják oda az öregeknek a gyereket, mert azok jobb ellátásban lesznek. Hát volt, aki nem adta oda, inkább vitte magával, és aki vitte magával a gyereket, az is odakerült a gázkamrába. De az a fiatal anya, aki odaadta az öreg édesanyjának, az még kerülhetett azok közé, akik megmaradtak, az öreg a gyerekekkel krematóriumba került.

Akkor apám még ott volt, és ott volt a háztulajdonos fia is, mert azok először kivételezettek voltak, mert az édesapjának nem tudom, milyen keresztje volt az első világháborúból, valamilyen nagy kitüntetése volt [lásd: mentesítések a zsidótörvények hatálya alól]. Nekik nem kellett sárga csillagot viselni. De aztán elvették tőlük a kivételezettséget, és ott voltak ők is velünk egy helyt. Odaszóltam a háztulajdonos fiának, hogy „Vigyázz édesapámra” – erre még jól emlékszem. Nagy férfi volt, nem is tudom, miért volt otthon, mert tulajdonképpen már házas férfi kellett volna legyen, de nem volt családja. A szüleivel volt otthon. A nagymamáját kidobták útközben, mert meghalt, nyolcvanvalahány éves volt. És akkor az édesanyja velünk jött, ő meg az apjával ment, ezért kértem, hogy vigyázzon az én apámra – de ki gondolta... Akkor még nem gondoltam, hogy megölik őket, de nem volt semmi jó érzésem.

Aztán úgy álltunk fel a sorba, hogy Dórika, én, a nővérem, és a mamám volt közben. Aztán volt a szelektálás, és akkor válogattak: minket hárman meghagytak, az édesanyámat meg elrángigálták. Mi már többet nem láttuk... nem láttuk többet édesanyámat, hogy mi lett vele. Azt tudom, hogy ott volt ez a Mengele, azt később tudtuk meg, hogy ki volt ő. Ő válogatott, mindig ő szelektálta azokat, akik megérkeztek. De aztán még bejött a lágerbe, ahol voltunk, egy gyönyörű fiatal szőke SS katonanővel ketten jöttek. Egyik szebb volt, mint a másik. Az egy szőke szépség volt, az a katonanő, ő meg egy férfi szépség volt. Magas barna, szép férfi. Nem gondoltad volna, hogy ilyen kegyetlen. Mamámat elrángigálták, és minket engedtek tovább, ennyi volt. Nem emlékszem, de biztos nem egyedül volt. Az megmaradt az emlékezetünkben, hogy Mengele hogy nézett ki, mert többször megjelent ott a lágerben.

Miután elválasztottak, akiket jobbra tettek, azok mentek a gázkamrába, és akiket balra tettek, azokat vitték zuhanyozni a fürdőbe. Rögtön utána, ahogy elválasztották, akiket életben hagytak, fürdeni vittek, szabályos zuhanyfürdő volt, és még szappant is adtak. Mindent elvettek, ami volt rajtunk, amiben jöttünk, csak a cipőt hagyták meg. Előbb a hajvágás volt, azt hiszem, és azután a fürdő. Mindenhol, mindent, a test minden szőrzetét levágták. A szappan, amit adtak, kocka formájú volt, szürkés színű. Durva, szemcsés. És rá volt írva: RIF, Reiche Jüdische Fette. Ez azt jelenti, hogy tiszta zsidó zsír. Akkor nem tudtuk, hogy mit jelent ez a monogram. Még aztán is kaptunk ilyen szappant, és akkor sem tudtuk [RIF – két, egymásnak ellentmondó vélemény létezik „szappan-kérdésben”: az egyik szerint az emberi zsírból készült szappan egy – félreértelmezésen alapuló – legenda. A német megszállók a lengyel gettóban „Rif” feliratú szappanokat osztogattak. A Rif betűszót a gettóbeli zsidók úgy oldották fel, hogy „Rein jüdisches Fett”, azaz „tiszta zsidó zsír”, és ennek alapján terjedt el az a hiedelem, hogy a koncentrációs táborokban a zsidó holttestekből szappant készítenek. A RIF valójában azt jelenti, hogy „Reichstelle für Industrielle Fettversorgung”

(Birodalmi Ipari Zsíradékellátási Hatóság). – A szerk.]. Utána rögtön kaptunk egy szál vászonruhát, mondjuk azt, hogy se nem fehér, se nem szürke. Csak egy vászonruhát, alatta semmi.

Aztán felállítottak sorba. Mindig négyen voltunk egy sorban. Akkor is négyen, mikor szelektáltak. Köves úton kellett menjünk a fürdő után, olyan darabos kövek voltak, nem aprók. Megmondták mindenkinek, hogy melyik számú barakkba kell menjen.

Egy ilyen barakkszoba lehetett, harminc-negyven négyzetméter. És több mint százan voltunk bezsúfolva. Úgyhogy nem volt annyi hely, hogy ha lefekszel, ki tudjál nyújtózkodni, hanem úgy, mint a szardíniák, ahogy a dobozba be vannak téve. Semmi nem volt a földön, egy szalma vagy valami, semmi, csak a csupasz föld. És akkor a cipőmre feküdtem, az volt a fejpárnám. Ketten voltunk Dórikával, Hermin más szobában volt. Hogy ez miért volt így, hogy ő nem volt velünk, azt nem is tudom. Mi akartuk volna, hogy együtt legyünk. Meg volt számolva, hogy ide mennyit, és ők belökdösték az embert, és aztán nem lehetett változtatni, hacsak nem cseréltél, hogy egy odamenjen, és ő idejőjön, hogy az a szám egyezzen. Szóval ilyen furcsa dolgok voltak.

Amikor megérkeztünk ide, a barakkba, kiosztottak nekünk egy kenyeret, ami olyan téglá formájú volt, nem tudom, miből volt, de semmiképpen nem úgy nézett ki, mint a kenyér. Kenyeret úgy kapott mindenki, hogy az egy hétre szól. Szürke volt, nem volt kenyér színe, de ez kenyérnek volt adva. Letettem a kenyeret, tudtam, hogy hol volt a helyem, hát azt hittem, ha oda visszamegyek, ott lesz az a kenyér. De nem volt a kenyér sehol. Mikor visszajöttem, és nem volt ott az a kenyér, és láttam, hogy a másik eszik, nekem nem volt mit enni... A Dórikáét is elvették. Hát akkor éheztem, mert nem volt kenyerem. Akkor, legelső nap ellopták a kenyeremet, és többet nem kaptunk egy egész kenyeret. Utána annyit adtak, amennyi egy napra való volt.

Reggel még sötét volt, amikor kiabáltak, hogy fel kell ébredni. Ki kellett menni, és fel kellett sorakozni, és órákig ott azon a kövön állni, órákig, amíg jöttek ezek, hogy megszámozzanak. Annyi ember volt egy helyiségben összezsúfolódva, hogy akkor ott nem fáztál. Az egy olyan hely volt, hogy nappal negyven fok körül volt a meleg, hogy felhólyagosodott a bőr attól a nagy hőségtől, reggel pedig fagytal meg abban az egy szál ruhában, és álltal azon a prizmán. És akkor összebújtunk, egymást melegítettük, mert fagytunk meg. Majdnem zéró fok volt éjszaka. És ez így volt mindennap. Reggel jöttek, és megszámoztak. De hogy ezt miért csinálták, ezt csak ők tudják.

Miután vége volt ennek, adtak egy olyan híg valamit, kávénak nevezték, de annak semmi köze nem volt a kávéhoz. Nem volt kávé íze, egy lötty valami volt reggel. Az volt a reggeli. Volt nekünk edényünk. Valamilyen, nem tudom, honnan összeszedett, mindenféle szedett-vedett, rossz kisedények voltak, mondjuk, kislábas vagy egy kis fazék. Mindenkié más volt. Rozsdások, undorítóak voltak azok az edények, de nem volt más. Látszott, hogy valami eldobott, kiszuperált edények, nem tudom, honnan hordták oda. És akkor adtak ebédre, úgy hívták, hogy gemüze [lásd: dörgemüze]. Azt jelenti, hogy főzelék. Mint ahogy a szénának van a szénapora, hát valami olyasmi lehetett, mert az nem volt semmilyen növényi főzelék. Ránézésre is olyan undor fogott el, hogy na nem... Mikor először megkóstoltad, azt gondoltad, hogy azt soha nem fogod tudni megenni. Aztán a végén csak megettük, abban adták, azokban a ronda edényekben. A legtöbben ott, Auschwitzban már mindjárt egy-két nap után hasmenést kaptak, és annyira legyengültek, hogy már nem tudtak élni, nem tudtak létezni. Nem mondhatom azt sem, hogy az én gyomrom bírta, az volt a legborzalmasabb, amikor ki kellett menni éjszaka, de hasmenésem nem volt. Ez egészen érdekes. És így éltünk hét hétig, ilyen körülmények között.

Nem tisztálkodtunk, mert nem volt hogy. Egyszer egy hónapban mosakodhattál, zuhanyozhattál, nem volt fehérneműd, nem volt higiénia, és mégsem volt egyszer sem, hogy valami kiütés lett volna a testemen, vagy nem volt olyan, hogy tetves legyenek. Tetves nem voltam egyáltalán, egész idő alatt. Meg voltunk kopaszítva teljesen, de megnőtt, aztán olyan szép hajunk nőtt, hogy hihetetlen. Sokkal szebb nőtt az után, hogy meg voltunk kopaszítva, mint amilyen volt eredetileg. Auschwitzban egy idő után megállt a menstruáció, úgy mondták nekünk később, hogy bróm volt abban az ételben, amit adtak [Nyugtató adagolására (brómozásra) semmilyen konkrét bizonyíték nincs, bár nagyon sokan, különböző helyekről állították, hogy brómozták a foglyokat. De valószínű, hogy nem is volt szükség a brómra: a kevés ennivaló, a verés, a hideg vagy éppen a forróság, a kevés alvás, a szörnyű munka stb. nagyon gyorsan kiszívta a foglyok erejét, megtörte az ellenállásukat. – A szerk.]. Mi akkor nem tudtuk, hogy miért nincs, arra gondoltunk, hogy ez a táplálkozás miatt van, de tulajdonképpen nem tudtuk, csak örültünk, hogy így van, hogy legalább ezzel nincs gond. Ez jó volt, hogy ezt csinálták, a sok rossz mellett.

Ez alatt az idő alatt, ez alatt a hét hét alatt a nővérem, Hermin megbetegedett. Volt egy úgynevezett fektető, revírnek nevezték, ahol azok voltak, akiket még, mondjuk, meg lehet gyógyítani. Neki egy kiütéses betegsége volt, azt a betegséget orbáncnak hívják. A nyakán kezdődött, és lehúzódott a vállára, és akkor benn feküdt egy ilyen fektetőben, ahol egy lengyel orvosnő látta el, aki éppolyan fogoly volt, mint mi.

Egyszer kaptam verést Auschwitzban, mikor a testvérem beteg volt, és bent volt a fektetőben. Víz nem volt, és egyszer egy nap egy ekkora tábornak hoztak egy ciszterna vizet. És abban volt egy olyan kő víztartány. Azt nem volt szabad megközelíteni, oda senki nem mehetett. Amikor ez a ciszterna ment el, akkor én szaladtam utána, mert még csepegett belőle a víz, és én akartam egy kicsi vizet felfogni onnan, hogy vigyem be a kórházba a testvéremnek. Akkor aztán elverték, mert még ezt sem volt szabad. Akkor ütött, ütött...

Az volt még, hogy megegyeztünk, hogy lehetőleg beszélni sem fogunk, mert a beszélgetés is fáraszt, energiát veszítesz azzal, és hogy azt a kicsi energiát is spóroljuk meg. Úgyhogy sokszor napokig szóvalanok voltunk, így teltek el azok az auschwitz-i hetek. Arra gondoltunk érdekes módon, hogy van még egy reménysugár, hogy megmenekülünk: ha elmegyünk munkára. De féltünk a szelektálástól, hogy Hermin nővéremet elveszítjük. Amikor annyira javult, kiengedték a fektetőből.

Hét hete volt, hogy itt voltunk, Auschwitzban. Ez tulajdonképpen Auschwitz-Birkenau. Lehetett jelentkezni, válogattak munkára, akiket innen elvisznek, de amíg a nővérem bent volt a fektetőben, addig persze mi nem mentünk, hogy együtt mehessünk a szelekcióra. Mikor kijött, akkor jelentkezünk. Ez idő alatt egymás után haltak meg az emberek, naponta nem tudom, hányan, és jött a nagy autó, volt olyan is, aki még élt, de már halnivaló volt, még lélegzett, még mozgott, mikor feldobták erre az autóra, élőket a holtakkal együtt. Mikor erre gondoltál, akkor azt mondtad, hogy mindenképpen el kell menni innen. Azért jelentkezünk, mikor kijött a nővérem. Ez a lengyel orvosnő volt ott a szelektálásnál, és visszaemlékezett, megismerte, hogy ő az, aki ott volt. Már majdnem átengedték, de visszaráncigálták onnan. Dórikával kerültem onnan tovább.

Ott Dórka beszélt az egyik káppal – úgy hívták ezeket. Ismerte, mert varrt neki egy ruhát. Ő hozott mindent, anyagot, cérnát, tűt. És ott, a birkenau-i lágerben megvarrt ennek a kápnak egy nyári ruhát. Még most is emlékszem, hogy egy mintás, szép anyag volt. Olyan szép fiatalok voltak ezek, szépek voltak. És úgy megütötte Dórikát, hogy leesett, mikor kérte, hogy csináljon valamit,

hogy próbálja áthozni Hermint azok közé, akik már ki voltak válogatva.

Rettenetes lelkiállapotban mentünk tovább, nagyon sírtunk, mert szomorú érzés volt, hogy Hermin ott maradt. Ő egész életében nagyon ügyes volt, nagyon értette, amit csinált, olyan értelemben önálló ember volt. De mindig kellett valaki vele legyen. Amikor a húga a férjével elmenekült, magára nem maradhatott [Bukarestben], mert egy kicsit olyan félénk volt. Egyedül nem szeretett lenni. Mi ezért nagyon búsultunk, hogy ő most összeroppan, nem fogja bírni. Amúgy is mind meghaltak az emberek. Azt sem tudom, hogy Hermin testvérem mikor halt meg, miután elválasztottak ott minket a szelektáláskor. Azt sem tudjuk, hogy még élt egy napot vagy kettőt vagy többet... Szegény, hogy mit szenvedhetett, még rá gondolni is rossz, az ilyesmit az ember haláláig nem felejt el...

Volt még egy újabb szelekció, itt még egypár embert kiválogattak, lehet, hogy itt megint kiválogatták volna Hermint. Bevagoníroztak, és elvittek minket tehervonattal egy feljavító lágerbe, Ravensbrücknek nevezik ezt a helységet. Szeptemberben mentünk el Auschwitzból. Ahogy visszaemlékszem, egypár hétig voltunk itt feljavítás miatt. Itt már, mondjuk úgy, emberibb körülmények között éltünk. Emeletes ágyakban voltunk elhelyezve, és jobb élelmezést kaptunk. Valószínűleg meg is erősödünk az alatt az idő alatt, amit ott töltöttünk.

A ruhára kellett a számot felvarrni. Nekünk nem volt nevünk, csak szám. Most már nem tudom fejből a számomat, de rajta van a papírjaimon. Tetoválva mi már nem voltunk, mert mi már az utolsó transzporttal jöttünk [Fazekas Magda és családja nem az utolsó transzporttal érkezett Auschwitzba. Július 7-én ugyan a kormányzó leállította a deportálásokat (a döntés előzményeiről lásd: Horthy Miklós, vitéz nagybányai), de például a soproni zsidókat (az oda koncentrált környékbeli zsidókkal együtt), több mint 3000 embert július 7-én deportáltak; július 8-án éjszaka a békásmegyeri HÉV állomásról indult egy deportáló vonat, amelyen a budakalászi téglagyárban „koncentrált” kisérti, pestszenterzsébeti és újpesti zsidókat vitték Auschwitzba; ugyanígy elszállították a pünkösdfürdői HÉV állomáson, illetve a monori téglagyárban összegyűjtött budapesti és vidéki zsidókat július 6-án, 7-én és 8-án Auschwitzba, valamint a Csepelen összegyűjtött fővárosi ügyvédeket és újságírókat is; július 19-én (kijátszva a deportálások leállításáról szóló kormányzói rendelkezést) Budapestről, a Keleti pályaudvarról Eichmann még elszállította a kistarcsai internálótábor 1050 és a Röck Szilárd utcai kisegítő toloncház (a Rabbiképző) 500 zsidó foglyát. – A szerk.], már nem tetováltak. Akik korábban jöttek, azoknak be van a szám tetoválva [lásd: tetoválás].

Aztán elvittek Neustadt bei Coburgba, Buchenwald volt a központja ennek a lágernek. Ez egy munkásláger volt. Itt már egészen más barakkok voltak, mint Auschwitzban. Itt vízvezeték volt a szobában, lehetett tisztálkodni. Volt egy olyan hosszabb kagyló, és ott meg lehetett mosakodni. Volt a szobában kályha is, akkor még nem kellett fűteni, de később nagyon fáztunk ebben a szobában. Adtak egy munkaruhát, egy szürke overallt, jó erős vászonból. A karján volt egy piros jel, ami jelezte, hogy fogoly vagy. Ki volt vágva, és az anyag be volt applikálva. Ha rá lett volna varrva, le lehetett volna venni. Így, hogy ki volt vágva, és be volt applikálva, ha megszöksz, azt nem tudtad eltüntetni. Nem volt semmi fehérneműnk. A ruhát nem lehetett kimosni, mert nem tudott megszáradni, nem volt meleg a barakkban. Koszosban jártunk. Tisztálkodni igazából, azt hiszem, egyszer egy hónapban lehetett, úgy, hogy egy zuhanyzóban, ahol meleg víz folyt, mert nálunk ott, a helyiségben csak hideg víz folyt. Nem tudom most már, egyszerre hányan mehettünk be. A

barakokban az arcunkat megmostuk a kezünkkel, és még meg is tudtunk mosakodni, de rendes tisztálkodás tetőtől talpig egyszer volt egy hónapban, úgy emlékszem.

Abban a szobában negyvenketten vagy negyvenhárman voltunk. Volt egy idősebb néni, Novák néni, még a nevére is emlékszem, akkor negyvenkét éves volt, az már öreg néninek számított. Ő egyedül volt, aki negyvenkét éves volt. A többiek mind fiatalabbak voltak. Én huszonnégy éves voltam, és a többiek sem voltak idősek. Volt egy francia orvosnő, aki Novák nénivel egykorú volt, és mivel gondolta, hogy neki túl fárasztó tizenkét órát dolgozni egy hétig nappal és a másik héten éjszaka, ezért mindig adott neki igazolást, hogy lázas, és azért nem tud menni dolgozni. Így Novák néni mindig hiányzott. Őt egy napon azért vitték el, mert összeszámolták, hogy milyen sokat hiányzott. Szegény, nem gondolta, hogy ez lesz a vége.

Kaptunk egy kenyeret, ami már jobb kenyér volt, mint az auschwitzi, ehetőbb kenyér volt. És azt az egy kenyeret nyolc szeletre kellett vágni, nyolc személynek kellett elosztani. Tehát úgy volt, hogy kiválasztottunk egy személyt a szobában, aki a kenyeret felvágja és elosztja. És egy kocka margarin volt a reggeli. Egy szelet kenyér, az volt a napi adag. Volt délben fehérrépából leves, amihez adtak héjában főtt krumplit. Meg volt számolva, hogy mindenki kap négy-öt krumplit, az volt az ebéd. Mindig ugyanabban az időben, délben két óráig, vagy ameddig lebonyolódott. És jött a karácsony, azt mondták, hogy akkor lesz különleges karácsonyi ebéd. Vártuk a karácsonyi ebédet, hogy ki tudja, mi lesz. De nem volt az különleges, nem volt semmi karácsonyi, csak ugyanaz. Minden nap ugyanazt a répalevest és főtt krumplit adták, semmi változatosság nem volt. De az a főtt krumpli, az valami eszményi finomság volt akkor ott nekünk, éhes embereknek. Kenyeret is úgy ettél volna még egy kicsit, de nem ehettél, mert be kellett azt osztani egész napra.

Jött a tél, adtak valami ócska holmit, biztos azokból a dolgokból volt, amiket elvettek, és aztán ezeknek a munkáslágereknek elosztogatták. Én is kaptam egy kabátot, elég hosszú, majdnem a bokámig, de nagyon jó volt télen, mikor hideg volt. Bár nem volt nagyon messze a munkahely, de hóban mentünk. A cipőmet még Auschwitzban ellopták. Akkor én is loptam egy cipőt. Az én cipőm nyári cipő volt, és egy száras cipőt loptam. Egész idő alatt, amíg Auschwitzban voltam, az volt a félelmem, hogy akitől elloptam, meg fogja ismerni a lábamon azt a száras cipőt, de nem.

A munkatáborban eleinte meg kellett tanulni a szakmát, hogy úgy mondjam. Ez egy kábelgyár volt, a Siemensnek volt a gyára, kábelt javítottunk [KALAG (Kabel- und Leitungswerke AG)]. Megkérdezték, ki tud németül, Dórka jelentkezett, és akkor ő nem a munkapadhoz került, hanem oda, ahol ellenőrizték a munkát, amit végeztünk. A hibás kábelek meg voltak jelezve egy szalaggal, hogy ott van a hiba, és azt kellett megjavítsuk. De ahhoz, hogy tudjuk, hogy kell megjavítani, meg kellett tanuljuk. Legalább két hétig tartott, amíg beletanultam. Eleinte nem tudtam elképzelni, hogy ezt fogom tudni csinálni, de aztán csak megtanultam. Tizenkét órát dolgoztunk. A szállásról a gyárba mindig kísérték az SS-nők.

A felügyelők civilek voltak, két öreg volt, akik a gyárban a munkát és a csoportot felügyelték. Az egyik öregnek emlékszem is a nevére: Herr Rentsch, úgy hívták. Egyszer megvert az egyik felügyelő, mert elbújtam ott, ahol felakasztottuk a kabátokat télen. Már nem bírtam, éjszaka volt, gondoltam, egy kicsit alszom ott. Megtalált, és persze megvert. Hát nem úgy vert meg, hogy összetörte a csontomat, hanem csak jól megpofozott. Aki megvert, aki megtalált a kabátok mögé bújva, az egy kicsi öregember volt.

Én nem voltam lelkes munkaerő, szabotőrnek is neveztek. Az úgy volt, hogy minden kábelnél meg volt jegyezve, hogy ki csinálja, nem úgy volt, hogy aztán el lehet kerülni a bajt, ha adódik. Mert mikor betették a kábeleket, ellenőrizték, hogy ki lehet-e küldeni a frontra azokat vagy nem. A készülék, amin nézték, jelezte, ha valamelyik nem volt jól megcsinálva. Én persze nem voltam lelkes, aztán azt mondta az egyik SS-mérnök, hogy már a harmadik eset, hogy az én kábelem nem jó, nem megfelelő a munkám, azt mondta, hogy elvihetnek, kész. Aztán Dórika, minthogy egész életében mindig segített, akkor is... Nem gondoltam arra, hogy következménye lehet. Akkor nagyon féltem, hogy nem fognak nekem megkegyelmezni. Kétszer volt ilyen eset, hogy meg kellett engem menteni a haláltól, mert biztos halál várt rám.

A másik, az sokkal súlyosabb volt, az életemmel játszottam akkor is. A kábeleket bevonták lécekkel és bőr szíjjal. És minthogy nekünk nem adtak fát, hogy fűtsünk a szobában, habár kályha volt, én gondoltam, na, vigyünk haza ilyen fát... Elvágтам a szíjakat, és a lécek kiestek. Csináltunk jó meleget. Igen ám, de hiányoztak ezek a dolgok, kezdték keresni, hogy miért hiányzik, mert nem úgy jönnek vissza a frontról, hogy hiányosak, akkor annak meg kell lenni. És keresték. Pont rajtam volt egy ilyen kábel, magamra tekertem, és ráhúztam a blúzt... Jött a nagy ellenőrzés, hogy lássuk, hol vannak a kábelek, kinél van a kábel, és ki viszi el azt, amivel bevonják. Hát mit csináljak? Akkor úgy leeresztettem magam mellé a földre. Akkor az az SS-nő, aki megtalálta ott mellettem a kábelt, nem vert meg, csak kiabált. Gondoltam, hogy ilyesmiért biztosan nem kegyelmeznek, mert már egyszer volt egy nagy bűnöm, a szabotázs. És ez volt a lopás, hát akkor már nem volt mit reméljek. Ha kihoztál valamit onnan, az már lopásnak számított. Csak én egyedül csináltam ilyen marhaságot – utólag gondolkoztam. De akkor legalább egy hétig a szememet nem tudtam lehunyni, mert mindig féltem, hogy jönnek, és elvisznek. Mindennap, amikor eltelt egy nap, gondoltam, hogy ma nem jöttek, de jöhetnek másnap. Egy hétig reszkettem éjjel-nappal, és nem jöttek. Nem tudom, hogy menekültem meg. Ez pont olyan volt, mint a szelektálásnál is, hogy a halál torkából menekültél meg, ez most már a harmadik volt, hogy a halál torkából menekültem meg. Megmenekültem, és megértem ezt a kort.

Volt úgy, hogy légiriadó volt, akkor kiürítették a gyárat, óvóhelyre vittek minket, és ezek az SS-nők ott kétségbe voltak esve, halál sápadtak voltak, hallottad azt a sok-sok repülő. És útközben, mikor mentünk, jaj... jöttek a bombázók. Félelmetes volt, hát jól lehetett látni őket. Lefeküdtünk a földre, amíg elrepültek, de mindig azért féltünk valahol, hogy fentről látják-e, hogy mi milyen szerencsétlen alakok vagyunk, hogy nem kell minket lebombázni. Ezüstmadaraknak neveztük a repülőket. Bombázáskor lent voltunk az óvóhelyen, és ezek az SS-nők is lejöttek velünk, persze még ott sem hagytak magunkra. Úgy félték, féltették az életüket, fiatalok voltak. Mi nem féltünk, mert gondoltuk, hogy vége az éhezésnek, jön a bomba, és legalább... Nem volt nagyon életkedvünk.

Aztán eltelt a tél, és jött a tavasz. Áprilisig dolgoztunk, akkor már nagyon közeledtek az amerikaiak, úgyszólván kiürítették a gyárat.

SS-nők voltak ott a táborban, és volt két férfi is. Az egyik SS-férfi egy fiatalabb ember volt, a másik idősebb, akit mi bácsinak neveztünk, egy Wehrmacht-katona volt, aki nagyon jószágos, jóindulatú ember volt, soha senkit nem bántott. A másik sem vert meg úgy kifejezetten senkit, de volt eset rá, hogy mérgesen ráütött valamiért egy-egy fogolyra. Egy napon feltűnt egy másik katona, nem tudtuk megállapítani, milyen rangja van, de egy magas rangú idősebb tiszt jött oda, és benézett

ezekbe a szobákba, mint akit érdekel, hogy hogy vagyunk. Mondták, hogy mindenki csomagolja össze a holmiját. Mindenkinek egy kis batyuja volt, de még ezeknek az SS-nek is volt, akik kísérték minket. Egy ilyen szekérféleségbe kerültek a dolgok. Úgyhogy aki akarta, oda tette, aki nem, az vitte magával.

Már nem tudom, mennyi ideje mentünk, ez a menetel két hétig tartott étlen. Ezek a tisztek és a többiek, akik kísérték, hol vagy mikor ettek, azt nem tudom, de ez a magas rangú tiszt még olyat is csinált, hogy segített tolni a szekeret, mert nem lovas szekér volt, hanem húzták a foglyok a szekeret, egy olyan targoncaféle volt. Ez nekünk valami olyan volt, hogy nem tudtuk, hova tegyük. Persze, ők már tudták, hogy itt hamarosan valami történni fog. Kiderült a végén, hogy kinézett magának egy szép lányt, mert ugye sokan voltunk, nagy volt ez a láger, csak nők, nagyon sokan... Ez egy máramarosi lányka volt, mind ott sündörgött, mind jött oda, mert ezek tudtak jiddisül, és a jiddis nagyon hasonlít a némethez, és tudtak értekezni. Egyszer, mikor megálltunk pihenni – egy erdőben mentünk –, volt ott egy kis tó, és látjuk, hogy az egyik tiszt leveszi a puskáját, a másik is leveszi a puskáját, és bedobálják a tóba. Na, gondoltuk magunkban, most már nem kell félni, puska nincs, nem tudnak lelőni minket. Ez nagyon jó jel volt, ez már azt jelenti, hogy most már itt a szabadulás.

Mentünk tovább, de nagyon-nagyon éhesek voltunk. Hát volt úgy az út szélén, hogy több tejeskanna le volt téve, biztos úgy volt megszervezve, hogy azokat kiteszik, aztán elszállítják onnan. Megérkeztek ezek az éhes emberek, és persze senki sem tudott abból inni, mert mindenki akart inni, nekirontottak, és felborult a kanna, kifolyt a tej, senki sem tudott végül hozzájutni. Így van az éhes emberrel. Akkor mentünk tovább, és nyolcan – most már nem tudom, pontosan, hogy ki volt ez a nyolc – lemaradtunk az erdőben, mert gondoltuk, hogy ha már ezek a katonák is eldobták a fegyvereiket, akkor már nincs mitől félni, akkor már nyugodtan ebben az erdőben lemaradhatunk, mert nincs veszély. És lemaradtunk, a transzport meg továbbment.

Egy nagyon szomorú emlék nekem, ha visszagondolok, hogy mikor mentünk ezen a kéthetes transzporton, volt, hogy még más transzport is jött, de hogy mi ne lássuk, betereltek minket az erdőbe. És amikor ezek mentek el, mi az erdőben nem voltunk olyan nagyon mélyen bent, ők észrevették, hogy ott vagyunk. És bekiabáltak nekünk, hogy debreceni vagyok, a másik mondta egy másik város nevét, ez megmaradt örökre az emlékezetemben. És láttuk, amikor mentek, hogy hozzák egy szekéren a holttesteket, egyiknek a feje lógott le, a másiknak a lába, egymásra voltak dobálva, és húzták a szekérrel. De azok a csontvázak húzták azt a szekeret tele holttesttel, és ezt mi láttuk onnan az erdőből. Miután elmentek, még hallottuk a fegyverropogást, és mikor kihajtottak az erdőből, ahogy mentünk az úton, nem láttál egyebet, csak agyvelőt, kiloccsant agyvelőt az úton. Mikor már nem bírták húzni azt a szekeret, az útszélen ástak nekik gödröt, és ott eltemették. Mikor mi felszabadultunk, volt olyan, hogy megtalálták ezeket az elásott holttesteket, és jöttek, hogy nézzük meg – én persze a világért sem mentem volna. Szegény bátyám is, József egy ilyen transzportban lehetett, és ki tudja, hol temették el, mert ő sem élte túl.

Amíg odáig jutottunk, hogy a katonáknál láttuk, hogy mi történik [eldobják a fegyvereiket], addig mindig megszámoztak minket. Amikor mi lemaradtunk, a transzport továbbment. Csehszlovákia felé mentek. Mi behúzódtunk az erdőbe. A németországi erdők nem olyan sűrű erdők, hogy az ember el tudjon rejtőzködni, mert ha elmentünk, mondjuk, a Görgényi-havasokba vagy a Kelemen-havasokba, hát ott olyan sűrű erdők vannak, hogy az embert nem nagyon találják meg. Mégis

megtelepedtünk, és az egyik közülünk, aki tudott jól németül, Wittmann Magdának hívták, magyarországi lányka volt, bement a faluba. Az erdőben egy ösvény volt, és gondolta, hogy ez az ösvény vezet valahova, elindult, és egy faluba jutott. Ottan adtak neki nyers krumplit, gyufát, de azt már nem tudom, honnan volt nekünk egy edényünk. Csináltunk tűzhelyet kövekből, és volt fa az erdőben, száraz ágacskákból tüzet raktunk. Meg akartuk főzni a krumplit. Persze nem főtt meg a krumpli, mert ahogy meggyújtottuk a tüzet, nagyon közelről kutyaugatást és hangokat hallottunk. Azt gondoltuk, most észrevették, hogy az erdőben füst lett, felfedeztek minket, és jönnek, hogy elfogjanak. Rögtön eloltottuk a tüzet, nagyon-nagyon megijedtünk. De ahogy hallottuk közeledni azt a kutyaugatást és a hangokat, úgy távolodott is a hang. Nem minket kerestek, csak valahol arra vezetett az útjuk. Sosem tudtuk meg, kik voltak azok, akik ott elmentek. De az elég volt, hogy mi olyan nagyon megijedjünk. Olyan ijedtség volt, hogy többet nem mertük a tüzet meggyújtani. Akkor még nem mentünk el, hanem ott az erdőben összebújtunk, és úgy aludtunk vagy nem aludtunk, de eltelt valahogy az éjszaka, mint ahogy eltelt a többi éjszaka. Most már nem tudom, hányadik napja lehettünk ott. Azon éjszaka havazott.

Ahogy ott feküdtünk a földön, éhesen, rongyosan, megfagyva, milyen állapotban lehettünk... Dórka lába csupa vér volt, mert a cipője a hosszú gyaloglás alatt feltörte a lábát. Nem volt, amivel tudjuk kezelni vagy bekössük. Nem volt semmink, amit elszaggassunk, és bekössük a lábát. Akkor elhatároztuk, hogy itt most már nincs mit maradjunk az erdőben, mert nincsen se mit igyunk, se mit együnk, és megfagyunk, ha ez az idő tovább tart. Elindultunk, lesz, ami lesz, úgymint most már olyan állapotban vagyunk, ha itt maradunk, meghalunk éhen. Mind gondolkoztunk, hogy most merre menjünk, mert nem is tudtunk tájékozódni. Mentünk, ahogy mondják, amerre a szemünk látott. És ahogy mentünk az erdő szélén, jött szembe velünk egy biciklis, és mondta, hogy közel van a falu. Nem féltünk már tőle. Beértünk egy faluba, de már messziről láttuk, hogy a házakon fehér zászló van. Akkor már nem volt mitől félni. Ha fehér zászló van kitűzve, az azt jelenti, hogy itt csak német lakosság van, katona nincs, és már nem fognak el.

Bementünk a faluba, a falusi gazdák főzték a krumplit az állatoknak, éreztük a szagát, hogy krumpli fő, és az emberek látták, hogy ezeken segíteni kell. Adtak tejet és krumplit, hát hogy az mit jelentett nekünk... Nem is hittük, hogy ez igaz. Nem tudtuk, hogy álmodjuk, vagy ez igaz. Aztán azt mondták, hogy maradhatunk a szénapadláson, de csak egy feltétellel, ha senki sem pisil oda, mert akkor azt az állatok nem ehetik meg. Mi azt megígértük, hogy aztán történt valami vagy nem történt, nem tudom, de mindenesetre akkor már tudtunk egy éjszakát a szénában aludni. Nyolcan voltunk. Erre nagyon jól emlékszem. Reggel is adtak nekünk tejet, és elindultunk.

Elindultunk, és egyszer csak feltűnt egy dzsip..., feltűnt még egy dzsip. És jöttek. Mi mentünk szembe velük, és megálltak. Amerikai katonák voltak. Mondták, hogy menjünk csak tovább, mert bejutunk egy városkába, és ott van a parancsnokság, az amerikaiak. Oda bementünk, ők aztán gondoskodtak rólunk, szállást és élelmet adtak nekünk, csomagot. Sok finomságot kaptunk az amerikaiaktól. Abban mindenféle volt, amit a szem-száj megkíván. És kaptunk olyan szállást, hogy mindenkinek jó helye volt. A szállás egy templom mellett volt. Lehetett tisztálkodni, aztán adtak valamit, hogy ezeket a szörnyűségeket, a rongyokat le tudtuk venni, és fel tudtunk rendesen öltözködni. Nem minden volt jó, amit kaptunk, de ahogy ott tovább maradtunk, már meg is tudtuk igazítani a holmit, amit kaptunk, hogy találjon. Egy német varrónő csinálta meg. Nagyon jóindulatú volt, és ezek [az amerikaiak] persze segítettek olyan értelemben, hogy mi nagyon el voltunk látva, de Németországban, a háború miatt nagyon-nagyon szűken volt minden. Mondjuk, a

falusiaknak volt, mert azok tudtak maguknak mindent [termeszteni], de a városi emberek nagyon nehezen tudtak élelemhez jutni, minket pedig bőségesen elláttak. Például annak a varrónőnek, aki nekünk valamit megvarrt, ebből az amerikai dolgokból még tudtunk juttatni.

Az amerikai csomagban konzervek voltak, és amit a legjobban szerettem, csokoládé volt benne, kekszfélék és búrmogyoró [földimogyoró], de nem a héjában, hanem kibontva, és azon kívül ilyen amerikai mogyorókrém [mogyoróvaj]. Nagyon szeretem, nagyon finom zsemlekre vagy veknire, teszel először egy kicsi vajat, és utána ráteszed ezt a mogyorókrémet. És nagyon finom dzsemet adtak, de nem úgy adták, hogy üvegben vagy dobozban, hanem legalább öt kiló dzsem volt. Annyit ehettél, amennyit akartál. Nem tudom, miből volt, de azt nem tudom elfelejteni, milyen finom volt. Viszont hiába volt olyan sok élelem már akkor nekünk, mi azért nagyon óvatosan ettünk, hogy ne együk túl magunkat. De volt olyan, aki amiatt, hogy olyan nagyon legyengült, nekiesett – vagy volt olyan is, hogy mérgezett kenyeret ettek, ott találták a raktárakban a felszabadulás után –, és meghaltak.

Ebből a helységből aztán áttettek egy másikba. Az előbbi helység, ahol voltunk, azt Mitterteichnak nevezték, és ahová másodszorra kerültünk, ez Tirschenreuth [Mindkét helység Bajorországban van, a cseh határtól légvonalban 20-25 kilométerre. – A szerk.]. Volt ott egy nagy porcelángyár. A háborúnak semmilyen nyoma nem volt ezekben a helységekben. Nem volt itt semmiféle rombolás. Mikor átmentünk ebbe a másik helységbe, már elég sokan voltunk, egy gasthaus volt, egy vendégház. Magyar menekültek is voltak ott, de kirakták őket onnan valahova, nem tudom, hol kerestek nekik helyet, és nekünk adták át. Ezek olyan keresztény magyarok, fasiszták voltak, vaj volt a fejükön, és elmenekültek Németországba már a háború befejezése előtt, mert ugye szövetségesek voltak ők. Jöhettek, mert a németek befogadták őket. Elmentek aztán Amerikába, ki hová ért, vagy ott maradtak Németországban.

Egy több szobás vendégház volt. Ott voltunk egészen szeptemberig. Itt kaptunk valami segílyt, és tudtunk venni magunknak élelmet. De jól emlékszem, hogy ennek a vendégháznak lent volt étterme is, ott lehetett enni, ha akartál. De egyre gyűltek ide mások, akik ugyanúgy, mint mi, bizonyára megszöktek, és aztán úgy megszorodtunk. Még lengyelek is voltak, akik nem tudom, honnan kerültek oda, úgyhogy elég sokan összegyűltünk. Olaszok is voltak, franciák is voltak, de ezek férfi foglyok voltak, nem nők. Aztán lassanként elmentek, haza tudtak menni, és mi is hazajöttünk. Ott voltunk szeptemberig, akkor megszervezték a hazatérésünket. Kaptunk igazolványt, amivel, amikor hazajöttünk, tudtuk igazolni, hogy deportálva voltunk, és hol voltunk.

Dórikával úgy jöttünk haza, hogy meg volt szervezve. Prágában voltunk bizonyos ideig, kaptunk élelmet az állomáson, és mentünk tovább. Budapesten is ugyanúgy volt, és aztán hazaértünk. Vonattal utaztunk. Nekünk nem volt egyéb papírunk, mint amit az amerikai hatóságok adtak, mikor felszabadultunk. Budapesten többet maradtunk, mint Prágában, de már nem tudom pontosan megmondani, hány napot. Nekem nem volt senki, akit felkeressek Budapesten. Akikkel együtt jöttünk a vonaton, mindenki arra ment, ahová valósi volt. A másik hat személlyel nem is tudom, mi történt. Azok közül egyetlenegyre emlékeztem, egy magyarországi. A többiekre már nem tudok visszaemlékezni, soha semmilyen kapcsolatot azokkal nem tartottunk.

Mikor megérkeztünk Romániába, akkor a román határon adtak valami pénzt is. Curtici-on [Kürtös], Aradon keresztül jöttünk. [Maros]Vásárhelyre jöttünk, és ott helyeztek el, ahol mostan a bőrgyógyászat van, azt régebben szanatóriumnak nevezték. Sorra jöttek vissza a túlélők, olyanok,

akiket mi nem is ismertünk, akikkel mi nem voltunk együtt. Ott voltunk egy ideig, nem is tudom, mennyi ideig gondoskodtak rólunk az elején, aztán mindenki kellett maga gondoskodjon, keressen lakást, próbálkozzon. Mi nem voltunk [maros]vásárhelyiek. Nekem a Jóska fivérem élt itt [Maros]Vásárhelyen, és mi akartunk volna az ő lakásába menni lakni, de már persze nem volt üres, mert mikor elhurcolták őket, akkor elfoglalták mások a lakásukat.

Jóska bátyámat Marosvásárhelyről deportálták a családjával együtt. Gyurika, a kicsi fiuk hat éves volt, amikor elvitték. A felesége és a gyerek el lettek rögtön gázosítva. Jóska úgy, mint ahogy minket is, még életben hagyták. Az unokatestvérem, Löbl Jenőke, aki szintén megmaradt – a szüleit elpusztították, nővérével, Hédikével ketten megmaradtak –, együtt volt Jóskaival Auschwitzban, ő mesélte el, miután felszabadultak, hogy ő nagyon elkeseredett volt, és Jóska bátyám vigasztalta mindig. Ott a szögesdrótkerítések villamosítva voltak, és aki megfogta, az meghalt. Volt, hogy öngyilkosok lettek ott, ez az unokaöcsém is meg akart halni, mert nem bírta már, és Jóska bátyám biztatta, hogy ne és ne. Aztán elkerültek, ez az unokaöcsém valahová munkáslágerbe került, mint ahogy mi is. De hogy Jóska bátyám hova került, azt nem tudom, valószínű, hogy ő is így járt, mint ahogy láttuk azt a transzportot, ahogy ezek a kiéhezett emberek nem bírtak már menni... Amikor látták, hogy már rogyik össze, akkor lelőtték, hát biztos, szegény, ő is így végezte, de hogy mikor és hol, nem tudtuk meg soha. Ez az unokaöcsém megmaradt, és visszajött, most Kanadában él a családjával. Bukarestben éltek, neki hármas ikrei vannak.

Margitéknak szomorú a történetük. Bukarestből elmenekültek Csernovicba, és onnan menekültek tovább a németek elől. Hogy pontosan hol történt, nem tudom, egy állomáson leszállt a férje, hogy vegyen valami élelmet, és lemaradt a vonatról. Elment Margit a vonattal egyedül tovább, és Szibériába került. A férjét elfogták a németek, és Auschwitzba vitték... Nem tudott semmit a férjéről, és a férje sem tudott semmit róla. Margit hat évig volt Szibériában. De aki valami mesterséget tud, az mindig tud magán segíteni. Ő ott Szibériában is varrt. Egyszer az ujját megszurta valahogy, és az megfertőződött, és kialakult a flegmona [Phlegmone – gennyes gyulladás. – A szerk.]. Nagyon beteg volt, az egy súlyos, vérmérgező dolog volt, negyvenfokos lázzal járt, és egyedül volt. Szerencséjére volt ott egy gyerek, egy tizenöt-tizenhat éves fiatal fiú – úgy mesélte –, az gondviselte őt ez alatt az idő alatt, amíg súlyos láza volt. Túlélte, hazakerült. Hat év után került vissza. Brassóba jött vissza, mert ott voltak rokonaink, és oda jött a Lina nénihez, az apám testvéréhez. Lina néni ott, Brassóban egy nagyon gazdag gyárosnak a felesége volt. Segítette, magukhoz vették, mikor visszajött Oroszországból. A férje is visszakerült, ő is megszabadult Auschwitzból. Előbb került vissza a férje, mint a nővérem, Margit.

Margitnak gyermekparalízise volt gyerekkorában, és emiatt neki volt egy beteg lába. Nagyon bicegett, nem tudom, hányszor volt operálva. Mozgássérült volt. És a férje gondolta, hogy biztos, hogy ott Szibériában nem élte túl azt a hat évet, mivel nem kapott semmi hírt. Volt egy nő, akinek a férje szintén nem jött vissza. Abban az időben úgy volt, hogy a magukra maradtak próbáltak társat találni maguknak. És mikor a nővérem, Margit visszajött, akkor neki volt ez a társa már. Aztán visszajött a nőnek a férje, hosszú idő után az is visszakerült, és akkor a nő visszament a férjéhez. A nővérem férje visszament hozzá, Margit visszafogadta, mit csinált volna. A háború után pár évvel kivándoroltak Izraelbe. Született egy kislányuk még Brassóban, Zsuzsika. Mikor elmentek, még egész kicsike volt.

Margit mindig varrt, Szibériában is varrt, és visszakerülése után Brassóban is varrt, és aztán Izraelben is. Valami hihetetlen, úgy is mondtuk, hogy arany keze van, mert nem is lehet elképzelni, hogy mindenhol feltalálta magát. Izraelben Haifán laktak, nagyon szép, a tengerre néző lakásuk volt. A férje kalandor típus volt, amíg ott voltak Izraelben együtt, egy hajón dolgozott, de nem mint matróz, hanem valamilyen alkalmazott volt. A hajó Izrael és Kanada között közlekedett. Szállodamenedzser volt, valami szervező volt. Nyugtalan ember volt, nem tudott ülni egy irodában. Elég okos fiú volt különben, csak egy kicsit kalandor. Egyszer gondolt valamit, és elvitte a nővéremet is a kislánnyal Kanadába, és azt mondta „Ti maradjatok itt, mert itt nagyobb jövője lesz a családnak, és én majd jövök utánatok”. A nővérem a gyerekekkel ott maradt, és amit ő olyan keservesen Izraelben megteremtett, az alatt az idő alatt, amíg Matyi ki tudott jutni Kanadába, elúszott, mert hát ilyen volt ő. És akkor a nővérem meg kellett teremtsen Kanadában mindazt, amit otthagyt Izraelben. És hogy kapjanak Kanadában letelepedést, meg hogy a férje is ott meg tudjon lenni, ezt mind ő egyedül, ezzel a beteg lábával és egy kicsi gyerekekkel együtt érte el. Ez egy nehéz sors volt, nagyon nehéz sors.

Végül kiment a férje is, Kanadában a nővéremnek akkorra már volt egy kialakult kuncsafti köre, és addig is, amíg a férje el tudott helyezkedni, ő el tudta tartani a családot. Aztán férjhez ment a lánya. A zsidó tradíciót nem nagyon tartották. A férje különösen nem, nem volt egyáltalán vallásos. Aztán olyan tragikus, hogy a férje meghalt gyomorrákban, Montrealban van eltemetve a zsidó temetőben, úgy vették meg a sírhelyet. Margitot is oda temették. A lánya férjhez ment, és elvált. Aztán férjhez ment még egyszer, és a férje öngyilkos lett.

A háború után, az elején nagyon nehéz volt itt, [Maros]Vásárhelyen, mert nem volt megfelelő lakásunk. Egy unokahúgom, Hédike, aki előttünk visszajött, és a Kossuth Lajos utcában volt lakása, odavett minket magához. Aztán a Jóska fivérem lakásában sikerült kapni egy szobát és közös konyhát. Közben Jenő is hazajött. Ő a munkaszolgálatból megszökött, és bujkált, nem élte meg azokat a borzalmakat, mint mi. Próbált lakást szerezni, mert a ház nem volt a mienk, ahol laktunk, így kerültünk Dórikával és a Jenő bátyámmal Léderer Mártuskához – úgy hívták a ház tulajdonosát –, aki később a bátyám felesége lett.

A brassói nagybátyám, Lina néni férje gyáros volt, nagyon gazdag emberek. A vaspasza- és cipőkrémgyár volt az ő tulajdona, vaspasztát, cipőkrémet és parkettpasztát gyártottak. Jenő bácsi adott egy összeget, amiből üzletet nyitott a Jenő bátyám, mert ő megtanulta a kereskedőszakmát, Brassóban tanult. És nyitottak Dórikával együtt egy üzletet az Albina téren. A Főtérhez közel volt ez a nagy üzlethelyiség, zsidó tulajdonban volt a ház. Naftali néni volt a házi néni, és ő kiadta a helyiséget Jenő bátyámnak és Dórikának. Abban az időben nagyon nehezen lehetett kapni árut, de Jenő bátyám mindent beszerzett mindenhol, ahonnan csak lehetett. Elutazott Brăilára, Galați-ra és beszerezte a gyarmatárut: borsot, teát, kávét, citromot. Ezek mind olyan cikkek voltak, hogy az egész városban sehol sem lehetett kapni a háború után. Nagy hiány volt. Volt ott még papíráru, a vaspasza, a cipőkrém, ezeket ugye a nagybátyám küldte, nem is kellett megfizetni. Nagyon jól ment az üzlet. Ketten dolgoztak, néha besegítettem én is, de én inkább a háztartást vezettem, főztem, beszereztem a piacon mindent, nekem ez volt a feladatom, ők meg dolgoztak az üzletben. Pár éven belül már egész jól ment az üzlet.

Volt még a két unokatestvérem, Hédike és Jenőke, akik visszajöttek, és a nagybátyámnak az volt a kívánsága, hogy mind egyformán részesüljünk ennek az üzletnek a jövedelméből. Igaz, hogy ők

nem dolgoztak benne, igazság szerint, mert csak mindenik kivette a részét, én viszont a háztartást vezettem, az is egy feladat volt. Ez az unokatestvér aztán banktisztviselő lett később, úgyhogy hárman maradtunk. A jövedelemből megvettük először ezt a házat. Először négyünké volt. Az öcsém, Andor még fogságban volt Oroszországban. Andor csak hat év után került haza. Tehát mikor hazajött, ez a ház már megvolt. Úgy volt, hogy négyünké a ház.

Aztán jött az, hogy nem lehet magánkereskedelem – már a kommunizmusban. Nem államosították, hanem be kellett zárni, egyáltalán nem működhetett. Már pontosan nem tudom, mikor volt, de akkor már megvette volt Jenő bátyám azt az emeletes házat a mostani Márton Áron utcában, de tele volt lakókkal. Így én Dórikával maradtam ebben a házban, mi mindig együtt laktunk. Az öcsém, Andor, minthogy nem tudott beköltözni a másik házba, ő is velünk lakott itt. Közben megnősült, neki volt egy szobája az emeleten és egy kicsi konyhája, a fürdőszoba közös volt.

Miután a deportálásból visszajöttünk, Brassóban voltam a nagynénéméknél az unokatestvéremmel, a Hédikével, Dórika itt maradt, [Maros]Vásárhelyen. Egyszer csak jött egy üzenettel egy fiatalember, akire én emlékeztem, mikor jöttünk vissza a deportálásból, Budapesten már láttam egyszer. Meg is lepődtem, mikor odajött a nagynénémékhez, de már pontosan nem tudom, miért jött oda. Ő is egy fiatalember volt, a nagynénémnek, Lina néninek volt egy fia meg egy lánya, vele egykorúak. Mi, a fiatalok összegyűltünk ott, és Lina néniék feldobtak mindent, amit lehetett, hogy jól érezzük magunkat, mi, akik ilyen borzalmas dolgokat éltünk át. Majdnem minden este olyan nagy vendégeskedés volt, mert Lina néniéknél nem számított, nagy volt a lakás, saját gyönyörű nagy házuk volt Brassóban. Én akkor azt hittem, hogy Hédike miatt jött a fiatalember. Hédike négy évvel volt fiatalabb, mint én, szép, kék szemű, szőke, nagyon édes lányka volt. De aztán kiderült, hogy nem. Mikor jöttünk [Maros]Vásárhelyre Brassóból, még nem lehetett személyvonattal jönni, hát tehervonatba pakolódtunk fel. Lina néniék adtak egy szőnyeget, egy plédet, meg nem tudom, még miket adtak, úgyhogy fel voltam én jól pakolva, de ez az egész dolog nem bőröndben volt, hanem volt egy nagy csomag csinálva. Már nem tudom pontosan, mibe volt csomagolva, lehet, hogy valami vászonba. A tehervonatban arra a csomagra ültem, és ez a fiatalember, aki nálam három évvel volt fiatalabb, mellém akart ülni a vonatban. És észrevettem, hogy mind meg akarta fogni a kezemet. Egyszer csak ott, a sötétben, ahogy ültünk a marhavagonban, jöttek, most már nem is tudom, hogy orosz katonák voltak, vagy kik. Bevilágítottak, ahogy a szemünkbe sütött az a fény, valahogy az ijedtségtől felálltunk, és mikor le akartam újból ülni, már nem volt mire. Az ajándékot, amit a nagynénéméktől kaptam, ellopták ezek a banditák. Nagyon sokan voltak, akiket kiraboltak. Ez a fiatalember akkortól kezdve nem tágitott mellőlem. Majdnem négy évig tartott ez a kapcsolat.

Akkor kezdte el a medicinát tanulni. Érettségi után volt, de még nem próbálkozott egyetemre menni, kereskedelmiben tanult, és kellett csináljon egy különbözeti vizsgát, mert a medicinára nem lehetett bejutni, csak annak, aki líceumot végzett. Ugyancsak [Maros]Vásárhelyen tanulta a kereskedelmet, az Andor öcsém feleségével volt kolléga. Egyetemre együtt mentünk, nem is tudom, hogy hogy is volt nekem szabadidőm, hogy el tudtam menni vele, mikor ment jelentkezni legelőször. A Bolyai egyetemre nem kellett felvételizni akkor, be lehetett iratkozni. Okos, kedves fiú volt, de nem volt hozzám való. Először is, nem volt hozzám való külsőleg sem, azt mondták, milyen szép lány vagyok, és nem is tudják, hogy én hogy is tudtam vele olyan nagyon összebarátkozni, mert nem volt ő magas... Most már én sem vagyok magas, de akkor magas, csinos lány voltam.

Mindig náluk voltunk összegyűlve, aki később a férjem lett, őt is ott ismertem meg náluk. Bagyi [a későbbi férj] akkor már orvos volt, de az udvarlóm még csak kezdő diák volt, és ott dolgozott mellette az intézetben. Így Bagyi már régóta ismert engem. Az udvarlómnak csak az édesapja élt, vele együtt jött vissza. A húga később jött vissza. Vele is nagyon jóban voltunk. Az édesapja is nagyon kedvelt, sokszor összeültünk ott náluk, nagy élet volt. Akkor igazán az emberek azért éltek, hogy felejtessenek, hogy valahogy tudjanak erőre kapni. Az édesapja tudta, milyen nagy jövedelmünk van, hogy két házat tudtunk venni, hát gondolta, hogy én jó parti vagyok. Egy alkalommal, mikor mondta, hogy jönnek a rokonai Brassóból, és hogy készülnek, várják a rokonokat, nekem volt egy új ruhám, azt vettem fel, nyári ruha volt. Gondoltam, elmegyek, hogy a rokonokkal is ismerkedjek meg. Hát aztán olyan rideg volt a fogadtatás. Éreztem, hogy itt nincs miért maradjak, és elmentünk. Attól kezdve mindig arra gondoltam, hogy valahogy ezt a dolgot be kell fejezni. De nem tudtuk befejezni, mert ő is nagyon ragaszkodott hozzám, és én is hozzá. Aki visszajött, összekerült valakivel, akkor úgy egymáshoz voltak kötve. Ő az édesanyját veszítette el, én a szüleimet. Nagyon jól megértettük egymást.

Akkortól kezdve mind csak gondolkoztam és töprengtem, mit csináljak, mert Dórika nagyon ellenezte ezt a barátságot az elejétől fogva: „Ő nem hozzád való, hozzád már más korú ember való.” Aztán el is mentem Brassóba, Margit testvérem Brassóban lakott akkor még, nem voltak elmenve Izraelbe. És mondták, hogy van valami ismerősük, akivel össze akarnak hozni. Akartak nekem ajánlani egy fiatalembert. De aztán nem lett belőle semmi. Nem tudhatta meg az udvarlóm, hogy mikor jövök haza, vissza [Maros]Vásárhelyre, de valahonnan megszimatolta, és várt az állomáson. Láttam, hogy mégis annyira ragaszkodik hozzám.

Aztán volt egy bál, az orvosok bálja. Az apja és a lánytestvére, aki ugyancsak egyetemen volt, már kiszemeltek neki valaki mást. Én ezt megtudtam. A bálban ő a rendezők között volt, nem nagyon tudott leülni, én meg ott ültem a Bagyi mellett, mert ő nem volt olyan nagyon táncos fiú, nagyon komoly volt. Nem is gondoltam volna, hogy ebből valami lesz. A barátnőm, aki orvosfeleség volt, ő maga gyógyszerész docens volt az egyetemen, hozott egy üveg finom likőrt, és iszogattunk, és ha már iszik az ember egy kicsit, akkor már másabb. Mondtam a barátnőmnek, hogy „Éva, most itt hagyunk téged, és elmegyünk táncolni”. Hát persze, Bagyi olyan szolid fiú volt, olyan félős, nem egy társasági valaki ... Aztán táncoltunk, és bennem volt valami dac, mert nem vele mentem a bálba, hanem a másik fiúval. Aztán mondtam, na, most itt az idő, és elmentünk a bálból, anélkül, hogy az udvarlóm észrevette volna. Aztán persze, keresett. Mondta neki a barátnőm, hogy elmentek, nekem sem mondtak semmit. Bagyi hazakísért. Pár nap múlva színházba mentem, hát mit ad Isten, ott van együtt a két fiú és a társaság, és én egy rokonommal ültem lent. Mikor vége volt a színháznak, a ruhatárnál összefutok, és kérdezte, hogy hazakísérhet-e. Elmentünk, a színház után egy nagyot sétáltunk, és akkor azt mondta nekem, hogy eljöhet-e hozzánk. Hát hogyan jöhetne. Akkortól már tudtam, hogy vége.

A bál után a volt udvarlóm elment az unokatestvéremhez, Hédikéhez, hogy közvetítsen, hogy valahogy béküljünk ki, de akkor már nem volt esély. A bál januárban volt, és március vége fele azt mondta Bagyi, hogy neki komoly szándékai vannak, de még egy kicsit meg akar ismerni. Így megismerkedtünk még jobban, és házasság lett belőle. Júliusban összeházasodtunk. Mikor sétáltunk a színház után, olyasmiket mondott, hogy ahhoz, hogy egy lányt jól megismerjen, ahhoz idő kell. És az idő csak ennyi volt. Februártól júliusig. Akkor megesküdünk, polgári esküvőnk volt. Nem voltunk egyházilag megházasodva. Volt egy vendéglő, az Elekes, ott voltunk vacsorára, ott

volt az esküvő utána a vacsora.

Életemben egyszer voltam bálban, 1949 januárjában, amikor ez a bál eldöntötte a sorsomat. Itt dőlt el, hogy kihez fogok férjhez menni. Akkor kerültem össze a férjemmel, aki a férjem volt közel hatvan évig – ötvenhét évet tartott [a házasság]. Azután derült ki, hogy ő első perctől vonzódott hozzám. Őt már négy éve ismertem. De hát neki is volt akkor egy partnere. Itt nem volt családi probléma, csak vallási különbség volt. Az előbbi kapcsolatom zsidóval volt, ő meg keresztény volt. De az ő apja részéről nem volt semmiféle fenntartás, egyáltalán nem merült fel ez a kérdés.

A férjem kolozsvári, de nem Kolozsváron született, hanem Magyarzarvaskenden, az valahol Kolozsvár közelében van, de pontosan nem tudom, hol [Magyarzarvaskend (korábban: Szarvaskered) – kisközség volt Szolnok-Doboka vm.-ben, 1910-ben nem egészen 500 főnyi magyar és román lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.]. Az édesapja kereskedő volt. Ő református vallású volt, az édesapja az egyházban tevékenykedett. Nem volt édesanyja, csak nevelőanyja, tizenkét éves korában meghalt az édesanyja egy műtéti hiba következtében. Az édesapja részéről semmiféle ellenkezés nem volt, hanem volt neki egy öccse, aki azt mondta, hogy nem vagyok hozzá való. Nem is tudom, honnan vette ezt, mert nem is ismert engem, nem volt honnan véleményt vagy képet alkosson rólam. Csak azt tudta, hogy a testvére egy olyan visszahúzódó, és aki őt kilendíti ebből, az biztosan egy rafinált valaki. Ezt mondta neki az öccse, hogy „Vigyázz magadra, hogy nehogyan egy rafinált nő karmaiba kerülj”. Na hát én voltam az a rafinált nő, közel hatvan évig éltünk együtt, és ápoltam, gondoztam. Gondos felesége voltam, legalábbis úgy gondolom, hogy az voltam.

A férjem testvérét Tibornak hívták, két diplomája volt, közgazdasági egyetemet végzett és katonai akadémiát. Pilóta volt, Kolozsváron élt. Volt családja, de viharos a családi múltja. Az egyik testvér csendes fiú volt, a másik egy ilyen nőcsábász.

Ideköltözött a férjem, de abban az időben, mikor megvettük [a testvérekkel] a házat, nem volt üres. Az emeleti részben egy zsidó család lakott, akik elmentek Izraelbe. Úgy volt abban az időben, hogy ha valaki egy lakást átadott, akkor kapott lelépést, így mondták, pénzt kért a lakásért, hogy lemondjon róla. De ez a zsidó család semmit nem kért, hogy beköltözhessünk, mert a sajátunkba kellett költözzünk. Átadták a felső részt, és lent lakott egy özvegyasszony a lányával. Aztán a lánya férjhez ment, és egyedül maradt az öreg néni, a két szoba lenti részben. És egy szobát jószántából átadott, az udvari szobát, és megmaradt neki a nagyszoba. De azt nem tudtuk megkapni, kértük a nénit, és ígértünk is neki pénzt, hogy költözzön a lányához, de nem tudtuk meggyőzni. Nehezen lehetett aztán megkapni azt is úgy, hogy az egész a miénk legyen. Annyi per és minden volt, a férjem ment mindig a lakáshivatalba, szóval nagyon nehezen, de végül is meg tudtuk szerezni a lakást.

A férjemet behívták katonának, és húsz hónapig volt katona. Ez alatt az idő alatt én kiadtam a szobát a hitközség mostani elnökének, Ausch Sanyinak. Közben Ausch Sanyi megnősült, és elköltözött. A férjem akkor még mindig el volt menve, és nekem egy árva jövedelemem nem volt, és jött a gyerek. Így ahogy elmentek Auschék, én tovább kiadtam egy fiatal párnak, orvos volt, és ismerős is. Időközben megszületett Juditka. A férjem húsz hónap után jött haza. Juditka azt mondta neki, hogy Bagyi, nem mondta neki, hogy tátá. Egész idő alatt, amíg katona volt, egyszer volt szabadságon, Fogarason volt katona. Nem fizettek semmit, és semmit nem ismertek el, hogy rangot adjanak, mint egy diplomás embernek, hanem közkatona volt. Nem adtak csak pár lej

zsoldot. Akkorra már Andorék is elköltöztek innen.

Ez idő alatt Dórika segített végig minket. Neki nem volt tulajdonképpen kereskedelmi végzettsége, de rendkívül okos, talpraesett valaki volt. Én nem voltam életrevaló ember, mint a testvéreim, akik varrodát nyitottak, meg a többiek, a fiúk, a legkisebb voltam, és el is voltam egy kicsit kényeztetve.

Dórika jelentkezett, mert kerestek a közegészségügyi intézetben főkönyvelőt. Nem volt könyvelői felkészültsége, de elvállalta. Ilyen bátorságot, egy ilyen intézetnek a főkönyvelői állását elvállalta... És nemcsak hogy megállta a helyét, de mindig voltak ismert könyvelő barátok, akikkel valamit meg tudott beszélni. Aztán kitüntették, az ország összes közegészségügyi intézete közül ő volt az első. Kapott egy kitüntetést, egy diplomát, és egy szaklapban is szerepelt a neve dicséretképpen.

Ő nem ment férjhez. Az egész életét, ahogy az iskolából kijött, a családnak áldozta, hogy megmentse apám becsületét. Amikor elvállalta ezt az állást a közegészségügyben, nem volt könnyű, reggel korán felmenni, legtöbbször nem autóbusszal, hanem gyalog ment olyan messzire. Azt hiszem, három kilométer volt az út odáig, télben, nyárban, fagyban. Egy minisztériumi rendelettel megszüntették a közegészségügyi intézeteket mindenhol [átszervezések történtek], egész Romániában. A következő munkahelye a Sanepid volt, ott volt főkönyvelő [Sanepid – a román közegészségügyi intézet neve. – A szerk.]. Innen kifúrták. Akkor a Vöröskeresztnél volt főkönyvelő, ahol a főnöke egy gonosz ember volt. Annyira kiszekírozta a lelkét, hogy Dórika beteg lett a szívével. Mire nyugdíjba ment, akkor már ki volt készülve egészségileg. Együtt voltunk [Maros]Vásárhelyen végig, 1991-ben halt meg, nyolcvankét éves korában. A zsidó temetőben van eltemetve, és oda van temetve most az öcsém is, Andor.

A férjem [Fazekas András] orvos volt, kórszövettanász. A kezdetén kórboncnok volt, amikor megismertem. De itt is volt egy politikai dolog, jött egy átszervezés. Abban az időben még ott, a kórbonctanon működött, de kirúgták. Kicsik voltak még a gyerekek. Csíkszeredába helyezték. De hát Csíkszereda messze van, és Dórikának, aki akkor már ott dolgozott a közegészségügynél, voltak kapcsolatai, már ismert valaki volt, és el tudta intézni, hogy nem Csíkszeredába, hanem Szászrégenbe kellett menjen. És akkor Szászrégenben elfoglalta az állást a kórházban, de ott nem a szakmájában, hanem mint általános orvos dolgozott. Három évig volt [Szász]Régenben, hétfőn ment, és szombaton hazajött. Akkor szombaton is dolgoztak. De volt úgy, hogy nem tudott hazajönni. Egy zsidó családnál lakott – pont egy zsidó családot választott, mert már valahol benne volt egy zsidó családban –, de olyan szobája volt, hogy nem volt fűtve, csak engedték be a meleget. Akkor nagyon meghűlt, és attól kezdve már rosszul hallott.

Aztán Szászrégenből valahogy, nagy nehezen visszakerült [Maros]Vásárhelyre, ezt is nehezen lehetett elérni, de sikerült. De nem volt a kórbonctanon állás, nem volt hely, nem tudott oda visszajönni, hanem a belgyógyászatra. E miatt a három év miatt, amíg [Szász]Régenben volt, annyira romlott a hallása, hogy már nem tudta vizsgálni a betegeket, hallgatni. Aztán el kellett jöjjön a belgyógyászatról, és hogy ne legyen az utcán, elvállalt egy körzeti orvosi állást. Már érzékeny volt. Biciklivel járt a körzetbe, még kevés autó létezett abban az időben, és meghűlt, megint beteg volt, és akkor a végén már azt sem tudta csinálni. Fizikailag nem volt képes. Sokat volt beteg.

Valahogy, nem tudom, hogy lett egy hely a kórbonctanon. Visszakerült, de olyan állásba, ahonnan kezdik a szakmát. Ő már tanársegéd kellett volna legyen, de közben jöttek ezek a dolgok, Szászrégen, azután a belgyógyászat, azután a körzeti orvosi hányódás, hát tulajdonképpen tönkrement. És akkor egy ilyen állásba került vissza az eredeti szakmájához, hogy a legkisebb fizetése volt, de annak is már örvendtünk. De nekem volt egy támaszom, mert Dórika úgy állt mellettünk, mint egy anya. Tehát valahogy mégis megvoltunk. Én aztán nem álltam munkába, nem kellett dolgozzak, mert Dóri mindig segített, úgyhogy nekünk azért olyan szempontból nagyon jó volt, a gyermekeket imádta.

A férjem mehetett volna főorvosi vizsgára, Bukarestben kellett vizsgázni, de nem fogadták el, mert valami kevés hiányzott ahhoz, hogy mehessen, valami csekély, vagy két hónap, és már amiatt nem engedték. És ettől az utolsó vizsgától csak nyolc év múlva hirdettek főorvosi vizsgát. És addig azon a kicsi fizetésen éltünk. Aztán letette a főorvosi vizsgát. Akkor a szövettani laboratóriumba került mint szövettanász. Mikor boncolt, akkor ő kellett megállapítsa, hogy tulajdonképpen miért halt meg, akit felboncoltak. Ezt csinálta pár évig, azután pedig a laboratóriumban a diagnózisokat csinálta. Nagyon nehéz munkája volt, mert felelősség is, ha például egy nőnek kimetszettek a melléből, hogy megállapítsák, hogy rosszindulatú vagy nem rosszindulatú daganata van, ezt ő el kellett eldöntse. És soha egyetlenegy tévedése nem volt. Elismert szakember volt. Hetvenkét éves koráig dolgozott, mert nem engedték nyugdíjba. Az intézet főorvosa volt. Elment reggel, és este tíz órákor, fél tizenegykor került haza. Mert azon kívül, hogy lelkiismeretes volt, sosem tévedett, nem volt, hogy egy téves diagnózis kiment volna az ő keze alól... Mindig dolgozott. Most már nem tudom pontosan megmondani, hány évig élveztük a főorvosi fizetést, de biztos nem olyan sok évig. Hetvenkét éves koráig dolgozott, mikor mehetett volna hamarabb is nyugdíjba.

1949-ben házasodtunk össze, és 1950-ben született Juditka, 1955-ben született Évike. Juditka volt a legjobb gyermek, akit csak el lehet képzelni. Elég nagy távolság volt a két gyermek között, és én Juditkát a harmincadik évemben szültem. Amikor megházasodtunk, a férjem azt mondta, hogy három gyermeket szeretne, de mivel a második gyermek harmincöt éves koromban született, akkor már eléggé ki voltam az időből, úgyhogy a harmadik gyermek elmaradt.

Mind a két gyerek a Papiuban [Líceum] kezdte, akkor az vegyes iskola volt, lányok is jártak oda az elején. Aztán az Unireában [Líceum] fejezték be az iskolát. Román iskolában tanultak mind a ketten. Jól végezték a dolgukat, mind a kettő. Juditka, a nagyobbik lányom Brassóba felvételizett egyetemre, a faipari egyetemre, Évike, a kisebbik az orvosira, és ez nagy öröme szolgált a férjemnek, mert követte az ő pályáját. Annyira imádta azt a leánykát, hát nem lehet elmondani.

Évikének az egyetemen nem volt problémája, első felvételin bejutott az egyetemre. Évfolyamtársa volt a férje, Frank Albertnek hívják, nagykarolyi születésű, orvos az édesapja. Nagyon jó fiú, nagyon jó férj. Két gyermekük van. A nagyobbik lányka Ivonne, ezzel a névvel nem is hezitáltunk, mert már szerettük ezt a nevet korábban is. Én is nagyon szerettem, hogy ezt a nevet adták. A második Klára, azt is nagyon szeretem. Azon kívül, hogy nagyon szeretem az unokáimat, a nevüket is nagyon szeretem.

Jutka is az egyetemen ismerte meg a férjét. Incze Ferencnek hívják. Brassói születésű, az édesanyja szintén brassói, az édesapja Zágomban született [Zágon – nagyközség volt Háromszék vm.-ben, 1891-ben 4600, 1910-ben 5100 magyar és román lakossal. Trianon után Romániához került. – A szerk.], de Brassóban élt. Juditka nagyon szép volt, olyan típus volt, mint Sophia Loren,

nagyon hasonlított rá. Az egyetemi évek alatt a kollégák Sophikának is hívták. Aztán Feri elment Horvátországba egy diákkirándulásra 1974-ben, és egy másik kollégájával, egy román fiúval nem jöttek vissza. Ausztriában kötöttek ki. Ausztriában először átmeneti lakhelyen voltak, amíg tisztázták mivoltukat. Mivelhogy Feri a német származását tudta igazolni – az anyjának volt német származása –, átmehetett Németországba.

Miután Feri elment, Juditka Zilahra került. Úgy volt abban az időben, hogy repartícióval ment Zilahra [Azaz kötelezték arra, hogy az egyetem elvégzése után azt a konkrét állást foglalja el. – A szerk.]. De nem volt sokáig, mert szeretett volna [Maros]Vásárhelyre kerülni, és meg is pályázott egy tanári állást [Maros]Vásárhelyen, a faipari iskolában. Meg is kapta, mi nagyon örültünk, hogy itthon volt, és nem volt egyedül távol. Akkor a kapcsolat persze cenzúrázott kapcsolat volt. A levelek, amik jöttek Németországból, és azok is, amik mentek, cenzúrázva voltak, mert felismertünk egy nagyon apró jelet, ami mindenik borítékon megjelent. Látszott valami két vonal, az mindig ugyanúgy megjelent a borítékon. Nem volt feltűnő, de mégis felfedeztük. Ez a levelezés öt évig tartott. Mindig megjöttek a levelek. Később Feri hazajött Németországból, és megvolt itt a polgári esküvő. Már egész idő alatt úgy szerepelt, mint vőlegénye, már úgy ment el. Volt gyűrűje Juditkának, egy kis ezüstgyűrű volt, és rajta egy kis láncon egy kis szív. Eltelt az öt év, és akkor kellett egypár hónapig várni a házasságkötés után, amíg megengedték, hogy elmelessen. Juditnak a gyermekei ott születtek, Németországban. Mind a két gyerek születésénél ott voltam. Péter, a nagyobbik fiú huszonhét éves, András huszonöt.

Évikééknek elég komplikált volt az elmenetelük. Judit már kint volt Németországban, de Éviék nem mehettek el úgy, hogy Németországba mennek, hanem Évike, zsidó édesanyja lévén, feliratkozhatott Izraelbe. Előbb itt, [Maros]Vásárhelyen tanultak héberül. Volt itt egy ügyvéd, aki nagyon jól ismerte a nyelvet, és elvállalta. Várni kellett, beadták a kérést, hogy ki akarnak menni, és persze ilyenkor a securitate azokat, akik feliratkoztak, nagyon figyelte. Nem tudom, mennyi idő telt el addig, amíg megkapták, hogy elmehetnek Izraelbe. Az egy nagyon fájdalmas elválás volt, mert itt született a nagyobbik leányka, Ivonne-ka. Itt laktak nálunk, egész idő alatt, az udvari szobában, és a kicsi szoba, a fürdőszoba és a konyha az övék volt. Dórika, szegény, akkor már nyugdíjas volt, és mikor nyugdíjba ment, akkor ő főzött. Én beszereztem mindent, segítettem, de tulajdonképpen együtt csináltuk. A kislányka, Ivonne két és fél éves volt, nagyon édes, szép kicsi leányka volt, már tisztán beszélt. Úgy volt, hogy vonattal, hálókocsival mentek Bukarestbe, onnan repültek Izraelbe. Ott egy rokonunknál voltak. Azok is, szegények, egy kis lakásban voltak, és nekik is volt két kicsi gyerekük. Amikor megérkeztek, akkor még nem mehettek oda az unokatestvéremhez, mert meg volt már szervezve, hogy rögtön elhelyezik őket héber [ivrit] nyelvtanfolyamra, az ulpánba. És ott biztosítanak lakást is és mindent. Aztán mondták, hogy ők nem mennek az ulpánba, mert nem maradnak Izraelben. Azért választották Németországot, mert Albi [azaz a vő] édesanyjának a testvére volt ott a családjával. Azok már régebben ott voltak. Hát botrány épp nem volt, de volt ott valami... Elég hosszú ideig tartott a dolog Izraelben, aztán elengedték őket, hogy menjenek, de kötelezték magukat, hogy visszatérítik Izrael költségeit, mert Izrael megfizetett minden embert, aki kiment. Akit engedett Ceaușescu, hogy elmenjen, azért nagy pénzt fizettek. Nem tudom, mennyi lehetett az összeg, Albi nagybátyja térítette meg Izraelnek ezt a pénzt, és akkor elengedték őket [Izrael és Németország fejkvótát fizetett Romániának minden kivándorló után. A fejkvótát a kivándorlók képzettsége és Romániában betöltött pozíciója alapján állapították meg. Egy egyetemi diplomával rendelkezőért többet kellett fizetni, mint egy szakiskolai

végzettségű emberért. Az 1960-as évek végétől átlag 3000 dollárba került Izraelnek egy-egy romániai zsidó „kivásárlása”. – A szerk.].

Németországban egy évig voltak nyelvkurzuson, akkor kaptak valami segílyt is a németektől, mindjárt az elejétől fogva. Először kórházban dolgozott Albi is és Évike is. Évike egy plasztikai sebészeti kórházban kapott helyet, Albi pedig belgyógyászati kórházban. Ő aztán mégis radiológus lett. Ivonne most fogja a huszonötöt tölteni novemberben, és Klárka is betöltötte a tizenhetet májusban.

A Klárka születésekor is ott voltam. Dórka olyan áldozatkész ember volt, így most utólag tudom, de akkor nem gondoltam, hogy ez nem természetes dolog, hogy elvállalja akár három hónapra, mert annyi időre adtak akkor útlevelet. De ha öt hónapra adtak volna vagy hatra útlevelet, akkor is azt mondta volna, hogy menj el, legyél a gyermekekkel. Én akkor nem gondoltam arra, hogy mégis nagyon nagy áldozat. Mert szegény az idejét tölthette volna valahol máshol is... Nem volt probléma a hatóságoknál, mindig megkaptam az útlevelet, egyedül mentem a lányokhoz. A férjem dolgozott, egyszer sem mentünk együtt Németországba. Dórka életében egyszer volt Németországban, Évikééknél is és Juditkáéknél is volt. Németországból Juditkáék jöttek haza látogatni, mert Ferinek a szülei Brassóban voltak, már azért is inkább jöttek ők.

1968-ban voltam Dórikával Párizsban, akkor találkoztunk Andor unokatestvérével, aki Franciaországban élt. 1977-ben mentünk el Dórikával Izraelbe, ott összetalálkoztunk Margittal, aki Kanadából jött akkor oda. Együtt meglátogattuk a rokonságot, kirándultunk is sokat együtt. A férjemmel együtt csak ilyen ONT-s kirándulásokat csináltunk. Voltunk Oroszországban, én egyszer voltam, ő volt még egyszer egyedül, Leningrádban. Amikor ketten voltunk, akkor voltunk Moszkvában, voltunk Szibériában, voltunk a Bajkál-tónál. Ott, Szibériában az Amur folyó választja el Kínától, a másik oldalon már Kína van, olyan messzire elmentünk. És voltunk a tajgában, az egy nagyon élménydús kirándulás volt, és nagyon jó társaság volt, főleg kollégák voltak, professzorok az egyetemről. Nagyon szép volt.

A férjem imádta a természetet, és én is szerettem, nagyon szerettem. A kertészkedést, ilyesmiket nagyon szerettem, és rengeteget jártuk a természetet. A Fogarasi-havasokat, tehát nem kis túrák ezek, nem voltak nekem valók, de muszáj volt vele menjek, mert egyedül nem ment el. És mikor már Juditka akkora volt, hogy ő is elmehetett, akkor voltunk először a Fogarasi-havasokban Juditkával, és mikor már Évike is felcseperedett, tizenhárom éves korában körülbelül, akkor elmentünk még egyszer. De én már akkor elég idős voltam, közel ötven éves. A Retyezátot, a Nyugati-Kárpátokat, a Bucegi [hegységet], Brassóban a Cenket, ezeket mind bejártuk.

Megtartottuk a keresztény ünnepeket is, mind a húsvétot is, de templomba járás a férjem részéről nem volt. Ő nem volt vallásos egyáltalán, református vallású volt, az édesapja vallást tartó, hívő ember volt, de a férjem nem, ő nem volt vallásos. Ilyen szempontból nem volt probléma, hogy én milyen vallású vagyok, vagy ő milyen vallású.

Mindig volt karácsonyfa állítva. Ha nem lett volna Dórka, nem lett volna semmi a karácsonyfa alatt. Mert én nem voltam olyan természet, én sosem szerettem vásárolni, és ez a természetem megmaradt. Hogyha ő nem unszol, hogy „menjünk, vegyünk neked egy cipőt”, sosem vettem volna magamnak. Németországban is erővel vitt el Évike, hogy menjek el egy áruházba. Nem szerettem, ilyen természetem volt mindig, és megmaradt.

Hitközségi tag vagyok máig is, azóta, hogy idekerültem, [Maros]Vásárhelyre. A férjemet a református egyháznál jelentettem be, hogy legyen ő is egyháztag, hogyha el kell temetni, a papnál legyen nyilvántartva mint a református egyház tagja. Oda fizettük az egyházi adót, én meg itt, a zsidó hitközségnél fizetem a mai napig. Az öcsém, Andor, Isten nyugtassa, mindig kifizette a hitközségi adót értem is. Évike azt mondta, hogy „Azért, mert eljöttél, maradj meg hitközségi tagnak”. Hozzájárultunk a holokauszt-szobor felállításához is. Adományoztunk, Évike is, én is. Nem tudom, hogy Juditka adományozott-e, de mi biztosan tudom, hogy adtunk márkát.

Húsvétkor nem volt semmi zsidó étel készítve, de pászkát mindig vettünk a hitközségtől. Ami otthon volt a szüleimnél, azokat a húsvéti ételeket nem készítettük el. Csólentet csináltunk, azt nagyon szerettük. Sőt, azt csinálja még máig is mind a két lányom, nagyon imádják a gyermekek, és a férfiak is nagyon szeretik, Évike férje is nagyon szereti, és Feri is nagyon szereti.

Kaptam Hédikétől két gyertyatartót, azzal a kéréssel adta nekem a gyertyatartókat, hogy „minden péntek este gyújtasz gyertyát”. De nem volt ez nálam, nem volt ez a péntek esti gyertyagyújtás. Imádkozni csak a templomban imádkoztam, amikor a szüleimmel mondtuk a mázkirt, ez az ima a halottakért van a templomban. Minden évben csak a szülőkért imádkoztam. Csak a mázkir imát mondtam el, amit a szüleimért mondtam, nem voltunk különösebben vallásosak. És mivel vegyes házasságban éltem, az ünnepet csak olyan értelemben tartottuk ünnepnek, hogy ünnepi ételeket csináltunk, de a férjem templomba nem járt.

A zsinagógába istentiszteletre csak nagyünnepen mentem, Dórikával együtt, ha Ros Hásáná volt és a Jom Kipur. Jom Kipurkor Dórikával böjtöltünk, gyertyát ezeken az ünnepeken mindig gyújtottam, két gyertyát a sábesz gyertyatartóban. És megtartottam a böjtöt nyolcvanéves koromig.

Dórika hirtelen halt meg. Nagyon szerette a Teleenciclopediát, az mindig szombaton volt [A természeti, technikai és egészségügyi témájú Teleenciclopedia műsort a román közszolgálati tévécsatorna, a TVR 1 sugározza 1965 óta, minden szombat délután, hat órakor. – A szerk.]. Szombaton délután ültünk a teraszon, ott volt egy kicsi asztalka két székkal, és pucoltuk a ribizlit, amit akkor szombaton szedett a férjem. Akkor azt mondta nekem Dórika, hogy többet ilyesmit szombaton nem fogunk csinálni, ez az utolsó, hogy ezt csináljuk. Szegénynek az utolsó is volt... Bement megnézni a Teleenciclopediát, engem is hívott, és egyszer csak azt mondja, hogy „jaj, nagyon rosszul vagyok”. A férjem a fürdőszobában volt. És mire jött, meg volt halva, a kezeim között halt meg, sosem láttam meghalni embert. Borzasztó volt.

Dórika 1991-ben halt meg. Én akkor összeroppantam. Elmentem Németországba a lányaimhoz, de hát akkor én nem is gondoltam... Az öcsém és a menyé vállalták, hogy gondoskodnak a férjemről, hogy én elmehessek a gyermekekhez. A reggelit és a vacsorát ő el tudta rendezni magának. Akkor derült ki tulajdonképpen a betegsége, amikor a szobából a nagy cserép fikuszt ki akart tenni a teraszra. Megemelte a nagy edényt, és összeroppantak a csigolyái, meg három bordája tört el. Mert már ezek a csontok betegek voltak, tele daganatokkal...

1995-ben mentünk ki Németországba, Évikék felajánlották, hogy náluk lehetünk, és ők gondozni fogják a férjemet. És milyen a sors, hogy egy lányka született [annak idején], nem fiú – pedig ő [Fazekas Magda férjéről van szó] fiút szeretett volna –, és ez a leányka volt neki évekig a lelkiismeretes gondozója. Ezt egyszer meg is mondtuk neki, hogy látod, milyen a sors, hogy egy lányka született, azért, hogy öreg napjaidra nyugodt legyél, hogy ne legyen semmire sem gondod,

hogy csak nyugodtan nézegetheted a tévét, lapozgathatod az újságot – mert minden héten a négy legnagyobb Németországban megjelenő lapot hozta el neki.

Tizennégy éven keresztül ápoltam a férjemet. 2006 augusztusában halt meg Regenstaufban, a Házsongárdi temetőben, Kolozsváron van az urnája elhelyezve a családi sírban. Nagyon sokat ültem mellette, az volt a baj, hogy ő nem hallott, már nagyon régóta a hallásával baj volt, még akkor, Szászrégenben lett beteg a fülével, és fokozatosan elveszítette a hallását. A beszélgetés nagyon nehéz volt. Az utóbbi időben, ha már semmiképpen nem értette meg a szájmozdulatokból azt, amit mondtam, akkor leírtam, hogy mit akarok mondani, és a válaszokkal nem volt probléma, így tudtunk beszélgetni. De amíg élt, az életem mellette volt, és együtt néztünk különböző műsorokat a tévében. Ő például nem szerette az ilyen könnyebb műfajú mozi- és zenés műsorokat. Én szerettem az operettet, szerettem a szép látványos dolgokat, de ő ezt nem szerette, egy kicsit idegesítette, de néhanapján mégis megnézett valamit. Őt a sport érdekelte. Rendkívül érdekelte. Fiatalkorában sokat sportolt, teniszezett, volleyballozott, úszott, és ezeket a sportokat nagyon szerette nézni a tévében. Szenvedélye volt a tenisz. Úgy ismertük ezeket a világhírű teniszjátékosokat, mintha hozzánk tartoztak volna, mindenkinek megvolt a kedvence.

Mikor ezelőtt tíz évvel itthon voltunk, [Maros]Vásárhelyen Juditkával, akkor négy országon keresztül ő vezetett, most is visszagondolok, hogy milyen izgalmas volt. Akkor el akartunk menni [Gyergyó]Tölgyesre, mert jött velem Hédike, az unokatestvérem, aki [gyergyó]tölgyesi. Hédike most Németországban él, nyolcvan éves. Elhatároztuk, hogy elmegyünk megnézni Hédike házat, és a temetőbe is elmegyünk, hogy ennyi év után megnézzük a [gyergyó]tölgyesi temetőt, hogy a nagyszüleim, az apám szülei hol vannak eltemetve. Ezt akartuk. De aztán valami rossz időjárás vagy mi volt, és mégsem mentünk el. Ezt nagyon-nagyon bánom, hogy akkor megadatott nekem, hogy elmenjek [Gyergyó]Tölgyesre, életemben harmadszor lett volna. Elmehettem volna, hogy megkeressem a nagyapámék sírját. Ezt nagyon bánom. Most már nem tudok elmenni [Gyergyó]Tölgyesre, az már biztos.

A zsidó identitás Juditkában van inkább, Évikében nem annyira. Tulajdonképpen mindig tudták a gyermekek, hogy ők zsidó származásúak anyai részről. A holokausztról például Klárikának [unokája Éva lánya részéről] csak tizenöt éves korában meséltem. A nagy leánykának én erről nem meséltem, mert a nagy leánykával, Ivonne-nal a kapcsolatom egész más volt, mint a kicsivel. Mikor odamentünk hozzájuk, ő már egy serdülő gyerek volt, és már nem nagyon érdekelte. A kicsi Klárka öt éves volt, mikor kimentünk, és velünk nőtt fel.

Ezeknek a nagyobb gyermekeknek nem meséltem. Évikének és Juditkának, a lányaimnak nem. Amit megtudtak, azt mástól. Nem meséltem nekik. Nem akartam. Klárikának inkább azért meséltem el, mert őt még nem vitték el ilyen helyre. Mert viszik a német gyerekeket Auschwitzba, elviszik Dachaubá. Évikéék Bajorországban laknak, ott olyan koncentrációs táborba viszik el, ami oda közel van. Klárka általában olyan volt, hogy mindig szeretett velem lenni. Úgyhogy elmondtam neki, és azt mondta akkor, hogy „Most, ha elvisznek egy ilyen helyre az iskolával, én egész más szemmel fogom nézni, mint a többi gyerek”.

Azt el kell mondjam, mindig szidnak érte, én kóros álmatlanságban szenvedek. Azóta, hogy visszajöttünk a deportálásból, én nem tudok aludni. Egy éjszaka legalább ötször-hatszor felkelek, és szenvedek. Ez fiatalkoromtól fogva, a házasságban is így volt, és nem aludtam a férjemmel, mert én nem tudok aludni, és akkor mindig felkeltem. Azért mindig külön ágyban aludtunk. Na ezt

anyósom nem tudta megérteni. Mert azt mondta, hogy „ilyent, hogy nem alszol a férjeddal!”. Hát, mondom, hogy aludjak vele, ha én mindig fel kell keljek, neki el kell látnia a munkáját, akkor nem tud pihenni.

Éjszaka rosszul alszom, reggel felkelek, összeszedem magamat, és akkor reggeli után – Németországban Évikééknél is mindig úgy volt – mindig a teraszon sétáltam. Az elején, mikor még a férjem annyira jól volt, hogy ki tudott jönni ő is sétálni, egy rövid időt mindig sétáltunk együtt. Ez volt nekem a programom. Akkor mindig segítettem a lányomnak, főztem. Megfőztem az ebédet, utána délután egy kicsit lefeküdtem, de nagyon nem mertem hosszasan, mert lehet, azért nem tudok aludni, ha lefekszem egy kicsit délután. Ez volt ott a programom.

Most Juditkánál ugyanez a programom, nála is segítek ebédet főzni, mert Juditka szereti, ha én megcsinálom az ebédet, és szeretek neki még rendet csinálni a konyhában. Máshoz úgy soha nem volt tehetségem, hogy kézimunkázzak, mint más idők, hogy köt, varr vagy hímez. De a többi testvérem mindenik nagyon... Dórika amellett, hogy nagyon okos volt, és olyan életrevaló, talpraesett valaki, még nagyon szépen kézimunkázott is, mamám szintén. Most, mióta itt vagyok Juditkánál, nagyon egyedül vagyok, mert ők annyira elfoglaltak. Én belátom, és igyekszem minél kevesebbet zavarni őket. Elvonulok, nézem a Duna tévét, nagyon szeretem az ismeretterjesztő műsorokat.

Érdekes, egyszer sem csináltam fals halat [hamis hal – lásd: halételek], mióta itt vagyok Németországban. Amikor Regensburgban voltunk Évikével, ők Regensburghoz közel laknak, az ottani zsidó hitközséghez mentünk máceszt venni. Pont előkészület volt a húsvéti ünnepre. Nyitva volt az ajtó, és benéztünk Évikével, és láttuk a nagyteremben a megterített asztalt... És fals hal volt előkészítve előételnek.

Életemben bár micvót először Németországban láttam. Most, ahol Judit lányomnál vagyok Obersulmban, egyetlen zsidó sem él a helységben. De egy közeli helységben, Affaltrachban van egy zsinagóga, ami megmaradt, nem rombolták le, mikor az összes zsinagógát lerombolták és felgyújtották a Kristályéjszakán. Közel voltak a gazdasági épületek, és féltek, hogy a tűz áterjed, és minden leéghet, hát meghagyták. De kirabolták ezt a zsinagógát is. Húsz évvel ezelőtt létesült egy egyesület a zsinagóga megmentése érdekében: Freundeskreis ehemalige Synagoge Affaltrach, azaz Egykori Affaltrach-i Zsinagóga Baráti Köre. Ennek az egyesületnek a lányom is tagja. Helyreállították, és szépen rendbe is tették, úgy, ahogy volt, de nem istentiszteletekre használják, minthogy zsidó és rabbi egyáltalán nincsen, hanem csak múzeum, és koncerteket rendeznek. Voltam én is négyszer koncerten ebben a templomban. Van egy német evangélikus pap, Helmut Krause, ő az egyesület vezetője, és mikor vannak a koncertek, ő mindig ott van. A lányom múzeumi szolgálatot végez, ott mindenki önkéntesen tevékenykedik.

Most nemrég, 2007 tavaszán az utolsó esemény egy bár micvó volt, de Stuttgartból hozták oda a gyereket a szülők. Ez a bár micvó volt az első vallásos szertartás, amióta a templomot restaurálták. Eredetileg a szülők amerikaiak, és az apa mint katona teljesít szolgálatot Németországban. A rabbi is Amerikából jött, aki az istentiszteletet tartotta. Nagyon érdekes esemény volt. Sajnos nem értettem semmit az egészből, mert héberül imádkozott, de közben magyarázott is a publikumnak, aminek nagy része amerikai volt. A papa katona volt, jöttek a katonák is, színes bőrűek is jöttek, hát nagyon érdekes volt. Azok is a családjukkal jöttek, ha volt feleségük, azzal, és ha volt gyerekek, azt is hozták. Nem voltak lenn a férfiak és fenn a karzaton a nők, hanem mindenki egy helyen volt.

Mi csak azért mentünk fel a karzatra, mert fentről jobban láttuk a ceremóniát. Ezeknek az amerikai katonáknak minden van: iskola, kórház. A stuttgarti katonáknak, akik ott teljesítenek szolgálatot, a hébertanárunk egy nő volt, és ő is segített a rabbinak az istentisztelet alatt. Én a lányommal a karzatból néztem, csak az volt szomorú, hogy nem értettem még azt sem, amit magyarázott, mert angolul magyarázott. Fordították németre is, hogy értsék meg, a bár micvó miért van, mi az értelme. Igaz, hogy nagyon hosszú ceremónia volt, de megérte nagyon. Imádkoztak, aztán kivették a Tórát, a tekercset kinyitották, és bizonyos szakaszokat olvasott fel a Tórából. A rabbi mellett mindig ott volt a gyerek is, a szülők is, és a két kislány is, a két lánytestvére. Szóval nagyon érdekes volt ez az egész.